

159907

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (Yakınçağ Tarihi)
ANABİLİM DALI

SAİD PAŞA'NIN DEVLET VE TOPLUM ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Yaşar Öcal

Ankara-2005

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (Yakınçağ Tarihi)
ANABİLİM DALI

SAİD PAŞA'NIN DEVLET VE TOPLUM ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Yaşar Öcal

Tez Danışmanı
Yrd.Doç.Dr. Selda Kılıç

Ankara-2005

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (Yakınçağ Tarihi)
ANABİLİM DALI

SAİD PAŞA'NIN DEVLET VE TOPLUM ANLAYIŞI

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Yrd.Doç.Dr. Selda Kılıç

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof.Dr.Musa ÇADIRCI

Prof.Dr.Necdet HAYTA

Yrd.Doç.Dr. Selda KILIÇ

.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi 22.05.2005

ÖNSÖZ	3
-------------	---

GİRİŞ	5
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN HAYATI

1.1. II.Abdülhamit Dönemi'nin Genel Özellikleri	13
1.2. Said Paşa'nın Hayatı	16
1.3. Memuriyet ve Sadrazamlık Görevleri.....	17
1.3.1. İlk Memuriyet Hayatı (1853-1876):.....	17
1.3.2.Sadrazamlığa Giden Yol (1876-1879):.....	18
1.3.3.Sadâret Makamındaki İnişli-Çıkışlı Hayatı(1879-1914):	20
I.Sadâret Görevi(1879-1880)	20
II.Sadâret Görevi(1880-1882).....	21
III.Sadâret Görevi(1882).....	22
IV.Sadâret Görevi(1882-1885)	23
V.Sadâret Görevi(1895-1895).....	24
VI.Sadâret Görevi(1901-1903)	25
II.Meşrutiyet Dönemi Sadrazamlık Görevleri(1908-1912)	27
1.4.Said Paşa'nın Şahsiyeti	29
1.5.Said Paşa'nın Eserleri	33

İKİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN YAZDIĞI LÂYİHALAR VE YAPTIĞI HİZMETLER

2.1.Said Paşa'nın II. Abdülhamit'e Sunduğu Lâyihalar	35
--	----

2.2.Çeşitli Alanlarda Yaptığı İcrâatlar	37
2.2.1. Adlî Alandaki İcrâatları:	37
2.2.2 Malî Alandaki İcrâatları	39
2.2.3. Mülkî Alandaki İcrâatları.....	40
2.2.4. Eğitim Alanındaki İcrâatları.....	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAİD PAŞA’NIN DEVLET VE TOPLUM ANLAYIŞI

3.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Kısa Sürede Büyümesindeki Etkenler	47
3.2. Osmanlı İmparatorluğu’nun Çözülüşünü Hızlandıran Etkenler	49
3.3. Maarifin Devlet ve Toplum Hayatındaki Önemi	52
3.4. Said Paşa’nın Türk Diline Verdiği Önem	55
3.5. Said Paşa’nın Malî Islahatlara Verdiği Önem.....	57
3.6. Mülkî Alanda Yapılacak Islahatların Gerekliliği ve Önemi	58
3.7.Yabancı Devletlerle Yürütülecek Diplomasinin Dayanacağı Temeller.....	59
3.8. Said Paşa’nın Meşrutî Yönetim Hakkındaki Görüşleri.....	65
SONUÇ:	68
KAYNAKÇA.....	74

ÖNSÖZ

Milletlerin hafızası durumunda olan tarihin iyi araştırılıp, değerlendirilmesi çok önemlidir. Geçmişle gelecek arasındaki sağlam köprüler objektif tarih kriterleri ile kurulur. Daha çok yoruma dayalı bir ilim dalı olan tarihte objektiflik ne yazık ki; kişiden kişiye değiştiği gibi, zamandan zamana ve kültürden kültüre göre de değişmektedir.

Günümüz Türkiye'sinde tarih araştırmalarında birçok yönden tam anlamıyla aydınlatılamamış olan veya herkesimin üzerinde anlaşma sağlayamadığı bir dönem olan II.Abdülhamit döneminde sadrazamlık görevine getirilen Said Paşa hakkında yapılan bu çalışmada dikkatimizi çeken durum; yakın dönemde yaşamış bir şahsiyet hakkında objektif bir değerlendirmenin yapılamamış olmasıdır. Hakkında yazılan eserlere bakıldığında net bir değerlendirmenin yapılamadığını söylemek mübalağa olmamalıdır. Bunun nedenleri arasında yukarıda değinmeye çalıştığımız gibi bu dönemle ilgili yapılan çalışmalarda tam bir objektifliğin sağlanamamış olması ve sadrazam Said Paşa hakkındaki çalışmaların bu durumun gölgesinde kalmış olması gösterilebilir. Said Paşa'nın yazdığı eserlerde daima kendini savunması tabii karşılanabilir. İbnü'lemin Mahmud Kemal İnal'ın yazdığı 'Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar' adlı eserde Said Paşa hakkında uzun bir hayat hikayesi ve ikili ilişkileri sayesinde elde ettiği belgeler bulunmakta; fakat, bu eserde de istibdat devrindeki uygulamalardan dolayı sorumlu tutulan Said Paşa'nın savunuculuğu yapılmaktadır.

II.Abdülhamit kendi hatıralarında Said Paşa için ‘uğursuz, meş’um’ gibi tabirleri kullanmıştır. Tahttan uzaklaştırılması ve sonrası gelişen olaylarda padişah birinci dereceden Said Paşa’yı sorumlu tutmakta ve kendisini muhakeme edecek heyetin başındaki kişinin Said Paşa olduğunu duyduğunda ise şaşkınlığını gizleyemeyecektir.

Said Paşa hakkında yapılan değerlendirmelerin birçoğu da aynı dönemde yaşayan diğer devlet adamlarının kaleme aldıkları hatıralardır. Kısacası Said Paşa hakkında objektif bir değerlendirme yapma şansımızın az olmasının nedenlerinden bir diğeri de kaynak olarak kullanılan eserlerin yanlı görüşlere dayanmış olmasındandır. Yukarıda da değinildiği gibi bu konu üzerinde çalışırken daha çok Said Paşa’nın ve kendisiyle aynı dönemde yaşamış şahsiyetlerin hatıraları değerlendirildi.

Bu eserler İbnü’lemin Mahmut Kemal İnal’ın ‘Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar’ Mehmet Zeki Pakalın’ın ‘Son Sadrazamlar ve Başvekiler’, Kamil Paşa gibi Said Paşa’yla aynı dönemde yaşamış devlet adamlarının yazdığı hatıralardır. Bunun dışında İslâm Ansiklopedisi’nde Ercüment Kuran’ın ‘Said Paşa’ hakkında yazdığı kısa bir biyografi, Bayram Kodaman’ın ‘Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi’ adlı eserinde Said Paşa’nın Hatıratı’ndan yola çıkarak ortaya koyduğu eğitime dair düşünceleri önemli oranda bize yardımcı oldu.

Tez çalışmamda; konunun belirlenmesinden kaynak araştırmasına kadar bir çok konuda yardımcı olan tez danışmanım, değerli hocam Selda Kılıç Hanımefendiye ve çalışmalarımda bana yardımcı olan sevgili eşime teşekkür ediyorum.

Yaşar ÖCAL

GİRİŞ

Osmanlı Devleti bir uç beyliği olarak tarih sahnesine çıktıktan sonra özellikle Orhan Gazi döneminden itibaren Türk-İslâm devlet geleneği doğrultusunda kurumlarını oluşturmağa başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet ve toplum anlayışını ele alırken, bu anlayışın temelde bir yanıyla Orta Asya Türk geleneğine, diğer yanıyla da Yakındoğu devlet anlayışını özümsemiş İslâm devlet geleneğine dayandığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti ve Toplumu, her şeyden önce müslümândır ve kendini, kuruluştan yıkılışına kadar, İslâm imanının savunmasına ve yükselmesine adanmıştır.¹

Osmanlı Devleti, bir İslâm devletiydi ve şariat hükümlerine tabîydi. İslamiyet, Osmanlı'da, bir yaşam biçimi, ahlâk anlayışı ve hukuk sistemi oluşturmuştur. İslamiyet'teki din-devlet birlikteliği, devleti dinin emrine sokan bir durumdur. Devlet dine uygun davranarak, topluma mal olmuş değerler bütününe uygun davranmış olur.² Ancak, Osmanlı padişahları pratik mülâhazalarla devleti örfî kanunlarla idare ediyorlardı.

Klasik dönemde devleti ve toplumu aynı çizgide tutan birinci öge din olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde yaşamış olan Said Paşa'nın devlet ve toplum anlayışını ele alırken klasik dönemde çok önemli bir yer tutan din ögesini göz ardı etmemeliyiz. Batılılaşma çabaları içerisinde olan Osmanlı Devleti'nin bir devlet adamının, devletin içerisinde bulunduğu zor durumdan kurtarılması için önerdiği çözüm önerileri yine din eksenli olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kısmen III.Selim, asıl II.Mahmud'tan sonra devlet politikası haline getirilen Batılılaşma, çağdaşlaşma ve modernleşme hareketleri II.

¹ Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK Yay., Ankara,2000, s.11-4

Abdülhamit devrinde de devam etmiştir. II.Abdülhamit kendisinden önceki gelişmelerden haberdar olarak tahta geçtiğinde ciddi problemlerin kendisini beklediğinin farkındaydı. Kimilerinin belirttiği gibi; Türk modernleşmesinde II. Mahmud’la başlayan, Tanzimatla ivme kazanan yenileşme hareketleri, II.Abdülhamit’le hızını kesmiş, yaşanan mutlakiyet devri ile Osmanlı Devleti bütün yeniliklere kendini kapatmış değildir.³ Bu yeniliklerin özellikle de eğitim alanında yapılmaya çalışılan yeniliklerin –birinci dereceden yürütenler- padişah ve sadrazamlığını yapmış olan Said Paşa’dır.

Son yıllarda yapılan ilmî araştırmalar Sultan Abdülhamit devrinin de bu bakımdan daha az ehemmiyetli olmadığını ispatlamıştır. II.Abdülhamit’in 1878’den 1908’e kadar süren 30 yıllık saltanatı aslında bir istibdâd idi; ancak aşağıda da görüleceği gibi bu istibdâdı doğuran koşullar bulunmaktaydı. II.Abdülhamit devrinde uzun vadeli sonuçları olan ıslâhatlara girilmiş ve bunlar gerçekleştirilmiştir. Bu ıslâhatlarla o dönemin hükümdarı olması bakımından II.Abdülhamit’in birinci derecede rolü olmuş olsa da Said Paşa’nın çabaları kesinlikle reddedilmez. Karşılaştığı içinden çıkılmaz meseleler karşısında II.Abdülhamit, alacağı kararlar öncesinde sadrazamı Said Paşa’ya danışmayı ihmal etmemiştir. Çünkü, kendisinin ifadesiyle ‘en itimat ettiği devlet adamı Said Paşa’ydı.⁴

Önsözde söylediğimiz; padişah ve ailesi tarafından sevilmemesi doğrudur; fakat, padişah kendi mizacına en yakın kişi olarak yine Said Paşa’yı görmektedir. Said Paşa’yı değerlendirmeye geçmeden önce tez sınırları içerisinde kalarak ve asıl konumuzdan uzaklaşmadan kuruluştan itibaren Osmanlı’da devlet ve toplum anlayışının ele alınması doğru olacaktır. Bunun yanı sıra Said Paşa’nın devlet

² Mahcupyan, Etyen, Osmanlı’dan Postmoderniteye, Yol Yay., 2.bas., İstanbul, 1997, s.21

³ Karal, E.Ziya, Osmanlı Tarihi, C VIII, Ankara, 1962, s.293

adamlığı yaptığı ve sadaret görevlerinde bulunduğu Sultan II.Abdülhamit'in hangi koşullarda tahta oturduğunu, iç ve dış politikasının hangi temellere dayandığını, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun meydana gelen olaylardan nasıl etkilendiğini kısaca açıklamak yerinde olacaktır.

Osmanlı toplumu, din farkı gözetilmeksizin, asker ve reaya olarak iki sosyal tabakaya ayrılmıştı. Askerlerden başka saray erkânı devlet memurları ve din adamları da askeri tabakaya dahil olup vergiden muaftılar. Geri kalan müslim ve gayrimüslim bütün tebaa, reaya tabakasını teşkil ediyordu. Reaya ziraat, sanat ve ticaretle uğraşüyor, üretici olarak da vergi ödüyordu. Osmanlı cemiyetinde nisbî bir sosyal hareketlilik mevcuttu. Harpte yararlılık göstermek, medrese öğrenimi sonunda ilmiye zümresine katılmak gibi yollarla askerî tabakaya geçmek mümkün olmakla beraber, belirli mükellefiyetleri yerine getirmeyenlerin imtiyazlarını kaybederek reaya statüsüne dönmesi usûldendi.⁵

Sistem ferdin, cimri, muhteris ve aşırı kazanca eğilimli olmasına mani idi. Mal, ömrün huzur ve asayiş içindir; ömür insana mal biriktirmek için verilmemiştir. Osmanlı devlet sisteminde ve ekonomisinin temelinde ferdin toplum içinde ve toplumla birlikte mutluluğu düşüncesi yatar; yani bu sistemde ferdiyetçiliğe yer yoktur. Devlet, ancak kurduğu ekonomik düzenin nitelikleri sayesinde görevlerini yapabilmekte; ekonomik düzen ise devlet görevlerini yerine getirdiği sürece ayakta kalabilmektedir. Osmanlı Devleti'nin halka karşı görevi, İslâm ilkelerinin ışığında 'koruyucu' olmak ve 'güvenliği' sağlamaktır.⁶ Osmanlı Devleti bir ümmetler (millet) bütünüdür. Birliği yapan kavmiyet değil, dindir. Osmanlı Devleti'nin en önemli

⁴ İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul, 1953, s.1001

⁵ Kuran, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, s.109-20

⁶ Cem, İsmail, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Can Yay., 14.bas., İstanbul, 1999, s.75

özelliği ‘Hilafet’ ve ‘Saltanat’ı aynı elde toplamasıdır.⁷ Reaya, Tanrı emaneti olarak kabul edildiği için, devletin başlıca vazifesi onun durumunu düzenlemek ve refahını sağlamaktır.

‘Hükümdar, askersiz kuvvet sahibi olamaz; parasız asker olmaz; tebaanın refahı olmadan para olmaz ve adalet olmadan halk müreffeh olamaz.’ şeklindeki eski doğu vecizesi klasik dönem Osmanlı devlet-toplum anlayışını çok güzel özetler. İktidar ve adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfi bir şekilde kullanılması gayri meşru sayılırdı. Düzenli bir toplum hayatının devamı için bir padişahın lüzumu ve temel bir yönetim ilkesi olarak ‘daire-i adliye’ fikri savunulmuştur.

Klasik dönemde toplum düzeni için, ‘erkan-ı erbaa’ yani dört direk olarak adlandırılan sınıf mensuplarının(asker, ulema, tüccar, esnaf-reaya) kendi yerlerinde kalmaları savunulmuştur. Bu cümlemiz; Osmanlı toplumunda nispî bir hareketlilik mevcuttu, diyen araştırmacıların tezine zıt gibi görünse de, esasında toplum düzenini oluşturan bu sınıflar arasında nadiren görülen durumlar hariç geçiş olmuyordu. Fakat mensup olduğu sosyal tabakada yükselme mevcuttu. Osmanlı devlet anlayışı, temel toplum nizamının devamı için bir padişahın gerekliliği ve bu padişahın ülkeyi adaletle yönetmesi fikrine dayanır. Yine nizamın devamı için toplum tabakalarının kendi işleriyle meşgul olması ve tabakalar arasında kanun ve kurallara aykırı geçişlerin olmaması şarttı.⁸ Kendi içinde mükemmel işleyen bu sistem zamanla iç ve dış etkenlerin rolüyle yavaş yavaş bozulmaya başlamıştır. Bu etkenleri aşağıda anlatmaya çalışacağız. Klasik dönem, devletin zirveleri yakaladığı dönem olması yönüyle hep aranan, özlem duyulan bir ‘altın çağ’ olmuştur.

⁷ Meriç, Ümit, Cevdet Paşa’nın Toplum ve Devlet Görüşü, Timaş Yay., İstanbul, 2002, s.89

⁸ Öz, Mehmet, Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar, Dergah Yay., İstanbul, 1997s.49

Zirveden aşağılara inişe geçen imparatorluk içerisinde, ‘altın çağ’a bir özlem duyulmaktaydı. Tekrar zirveleri yakalamanın ancak ‘kanun-u kadim’i uygulamakla mümkün olacağını savunan 17.yy ve sonrasındaki ıslâhatçı devlet adamları yazdıkları çeşitli raporlarda bu duruma işaret etmişlerdir. Çözülme döneminde yazılan lâyhalarında öne çıkan fikirler, Osmanlı devlet ve toplum hayatına yönelik farklı açılımlar getirmemekte, sadece devletin ihtişamlı dönemindeki uygulamaların aynıyla tekrarlanmasını içermektedir.

16.yy’da başlayan, 17.yy’da hissedilmeye başlanan ‘çözülme’nin sebepleri, içeriği ve düzeltilmesi için gerekli ıslâhatların yapılması konusunda devlet adamları çeşitli lâyhalar, risaleler yazmışlardır. Yazılan eserlerin genelinde çözülmenin nedenleri genel hatları ile şu şekilde sıralanmıştır: Öncelikle idarenin tepesinde başlayan çözülme vardır ve bu çözülme öteki tabakalara da geçerek tüm toplumu kuşatmıştır. Nizamın bozulmasının temel sebebi, Osmanlı devlet anlayışının temel ilkesi ‘daire-i adliye’ fikrinin bozulması gösterilir. Getirilen eleştiriler de hep bu konuda yoğunlaşmaktadır.

Adalette ihmal olur ve halka adil davranılmazsa üretim azalacak, hazine gelirleri düşecek, ordu zayıflayacak ve devlet zaafa düşecektir. İdarede gösterilen gevşekliğin temel sebebi rüşvettir. İdare baştan bozulmaya başlayınca, devlet makamları ehil olmayanlara rüşvet ve iltimas yoluyla verilir hale geldi. Rüşvetle makam sahibi olanlar bu defa üstlerine rüşvet vererek kendilerini koruma altına almaya çalışmaktaydı.Üstlerine verdikleri rüşveti çıkarmak için ise halka zulmediyor, bu ise devlet ve toplum nizamını temelden sarsıyordu. Rüşvet döngüsünün sonucunda halk topraklarını terk etmeye başlamış, tarım gerilemiştir. Bütün bu anlatılanların yanı sıra bozulmanın bir sebebi de ‘erkan-ı erbaa’ dediğimiz

devletin ve toplumun temel direkleri arasında meydana gelen sürekli değişiklikler gösterilir. Osmanlı ıslâhat yazarlarına göre; herkesin kendi yerini bilmesi ve kendi yerinde bulunması ilkesi ihmal edilmiştir. Rüşvet ve iltimasın yaygınlaşması, emanetlerin ehline verilmemesi, idarecilerin zulmü, alt tabakalara mensup kişilerin haddi aşırp giyim-kuşamda büyüklere özenmesi, alemi fitne ve fesadın kapsaması, kişinin kendi haddini ve yerini bilmemesi, tamahkarlık gibi meydana gelen ahlâkî çöküntü çözümlenin temel sebepleridir.⁹

Bu belirtilen nedenlerden başka olarak şunları da ekleyebiliriz; Avrupalıların Amerika'yı keşfetmeleri ve deniz yoluyla Hindistan'a ulaşmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasında etkili olmuştur. Gerçekten Osmanlı Devleti, Batılıların 17.ve 18.yy'da ilim, teknoloji ve iktisat sahalarında yaptıkları ilerlemelere yabancı kalmışlardı. Gerilemenin açık belirtisi askerlik sahasında görülmüş, Avusturya ve müttefiklerine karşı 1683'de başlayan savaş mağlubiyetle neticelenerek, 1699'da Karlofça muahedesiyle ilk defa düşmana toprak terk edilmiştir. Merkezî idarenin güçsüzlüğü, 18.yy'da, başkentten uzak eyaletlerde yarı müstakil hükümetlerin kurulmasına, Anadolu ve Rumeli'nde de mahalli âyân ve derebeylerin hakimiyeti ele geçirmesine imkan sağlamıştır.¹⁰ Bu devirde devletin merkez ve taşra müesseselerinde meydana gelen değişiklikler Osmanlı sosyal bünyesinde kötü sonuçlar doğurmuştur. Meselâ, esnaf teşkilatında 'gedik' usûlünün yerleşmesi, ilmiye zümresinde 'beşik' ulemalığının ortaya çıkışı, bürokraside 'intisap' geleneğinin yaygınlaşması Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde diğere sebepler olmuştur.

⁹ a.g.e. s.104-8

¹⁰ Kuran, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, s.114

Modernleşme çabaları III.Selim'e kadar götürülse de II.Mahmud devri Osmanlı Devleti'nde batılılaşma ve modernleşmenin başlangıcı kabul edilir. II.Mahmud devri, dış etkenlerin zorlamasıyla meydana gelen 'mecburi veya güdümlü' değişmelerin başlangıcını oluşturmaktadır.¹¹ Bu mecburi ve güdümlü değişiklikler Türk modernleşme tarihinde ayrı bir yere sahip olan Tanzimat'ı da beraberinde getirmiştir. Tanzimat devrinde devleti ve toplumu dönüştürmek için yegane araç maarif olmuştur. Fakat bu aracın sistemli ve bilinçli bir şekilde kullanıldığını söylemek tam doğru olmayacaktır. Bu dönem yönetim geleneğinde çok önemli kırılmaların olduğu bir dönemdir. Zira ıslâhat hareketlerinin istikameti, devletin esas bünyesini değiştiren ve padişahın yetkilerini sınırlayan bir özellik kazanmıştır.

Tanzimata gelene kadarki dönemde; iktidar daima ön koşul olarak müslümânlığı talep eder. Bu siyasal anlamda İslâmcılıktan çok farklı bir durumdur. Bu yüzden gayrîmüslimlerin ve yapancılara hiçbir zaman iktidarın bir parçası haline gelmeleri mümkün değildir. Osmanlı Devleti, toplum için görece olarak adil sayılabilecek durağan bir düzen sağlarken; temel amacı daima devleti toplumdan ayrı bir kurum olarak güçlendirmek ve toplumu devletin ihtiyaçlarına tabi kılmak olmuştur. Tanzimattan sonraki süreçte ise bu durum değişmiş, devlet bir yandan kendi değerleriyle var olmaya doğru giderken, kendisini toplumdan ayıran kesin çizgiler de ortadan kalkmaya başlamıştır.¹²

Tanzimatçılar, imparatorlukta yerleşmiş olan 'millet' sistemini ortadan kaldırıp çeşitli etnik unsurları Osmanlılık ideolojisi etrafında birleştirmek istiyorlardı. Gayri-müslimler müslümânlarla eşit haklara sahip olunca imparatorluğa bağlanacak ve

¹¹ Turhan, Mümtaz, Kültür Değişimleri, İstanbul, MEB. Basımevi, 1969,s.234

¹² Mahcupyan, Etyen, Osmanlı'dan Postmoderniteye, s.32

devletten ayrılma emeli beslenilmeyecekti. Fakat istenilen bu amacın tam tersi durumlar ortaya çıktı, tavizler tavizi doğurdu.

Tanzimat dönemi önceki dönemlerle karşılaştırıldığında değişim açısından büyük orana sahip olmakta ve geniş sahalarda etkisini göstermektedir. Bu dönem diğer dönemlere göre yıkıcı olmamış, daha çok yapıcı olmayı yeğlemiştir. Medresenin yanına mektebi açmak istemeleri bu yapıcılığa ve eskiyi yıkmamaya bir örnektir.

Tanzimat döneminde halkın geleneksel yaşamı önemli ölçüde değişime uğradı. Bu değişim Batı Avrupa'daki değişmelerle ilginç benzerlikler gösterir. Batı Avrupa'da matbaanın kullanılması ve reform hareketlerinin sonucunda üst sınıfa mensup kişilerde geleneksel halk kültüründen uzaklaşmalar başlamaktaydı. Osmanlı'da geleneksel yaşayış biçimi de bu paraleldedir. Ancak, 19.yy boyunca bazı kimselerin artan servetleri nispetinde konak ve şık binaların görüldüğü semtlere yığıldığı görülmektedir. Bu durum cemaat ruhunun yaşandığı eski mahallelerde nitelik değişmelerine yol açmış ve tıpkı Avrupa'nın büyük başkentlerinde görüldüğü gibi, ayrı sosyal sınıfların yaşadığı mahallelerde farklı bir argo ve şive gelişmeye başlamıştır.¹³

Geleneksel halk kültüründe görülen bu kırılmanın nedenleri arasında; tercüme odalarının kuruluşu ve böylece Batıdaki gelişmelerin yakından takibi, modern toplum özelliklerini yansıtan eğitim kurumlarının ortaya çıkışı, bu eğitim kurumlarından mezun olanların ayrıcalıklı bir yer edinmeleri, yine tıpkı Avrupa'dakine benzer şekilde halkın anlayabileceği bir dilin basılı eserlerde kullanılışı gibi etkenler sayılabilir.

¹³ Say,Ömer, Milli Devlet Kültürü, Kaknüs Yay., İstanbul, I.bas.1998, s.148 vd.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN HAYATI

1.1. II.Abdülhamit Dönemi'nin Genel Özellikleri

Said Paşa'yı ve devrini iyi anlamak için II. Abdülhamit dönemini genel olarak açıklamak yerinde olacaktır. Said Paşa görevde bulunduğu sürece padişahın düşüncelerine muhalif olmamaya çalışmıştır. Hazırladığı lââyihalar veya nizamnameler padişahın düşüncesinden farklı ise pek itibar görmüyordu. Zaten padişahın Paşa'yı göreve getirmesindeki en büyük etken de mizac olarak ortak özelliklere sahip olması gösterilir.

II. Abdülhamit denilince hemen akla istibdâd devri gelmektedir. Acaba yaşanan istibdâd devrini ortaya çıkaran etkenler nelerdi?

II. Abdülhamit rejimi, halkın irâdesine karşı tek bir adamın zorla koyduğu bir rejim değildi. Abdülhamit rejimi, kendini zorunlu yapan koşullar altında biçimlenmiştir. Yıkılış belirtilerinin korkunç ölçüler haline gelişiyle içerde ve dışarıda, bu yönetime başlayan hücumlar birbirinden ayrı, çok kez birbirine karşıt amaçlar güden kaynaklardan gelmiştir. Fakat başlangıçta Abdülhamit rejimi, yalnız Türkiye'de değil, İslâm dünyasında hakim olan koşulların gerçek bir yansımasıdır.

II.Abdülhamit rejimini doğuran koşulların ilki; padişah tahta geçtiğinde, İslâm dünyasının halîfesi olarak birçok ülkeden tebrik telgrafları aldığıında, bütün İslam dünyası Avrupa egemenliği altına girmiş bulunuyordu. Hemen her köşede İslâm Halîfesi etrafında bir İslâm Birliği (İttihâd-ı İslâm) özlemi, belli belirsiz bir biçimde de olsa uyanmış bulunuyordu. Berlin Kongresi'nden sonra toprakların beşte ikisini, nüfusun beşte birini kaybetmiştir. Kongre sonrasında Müslümân tebaanın genel

nüfustaki sayısının artmasıyla önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Tanzimat döneminin Osmanlılık ideolojisi yerine dinî temellere dayanan bir siyaset güdüldü.¹⁴

Abdülhamit rejimini doğuran ikinci koşul Osmanlı Türkiyesi'yle Avrupa arası ilişkilerin Tanzimatla başlayan biçiminden ayrılmasıdır. 1876 Anayasa bunalımında Mithat Paşa'nın büyük umutlar bağladığı İngiliz siyasetinin dönüşü, Süveyş Kanalına İngiltere'nin hakim oluşuyla kesinleşti. Daha önce Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün sürmesini isteyen İngiltere için Osmanlı Devleti eski önemini yitirdi. İngilizlerin değişen bu siyaseti Hindistan yolu üzerine rastlayan kıyılarda yavaş yavaş kendi nüfuz bölgelerini kurma yönüne dönmüştür.

1876-1878 yılları imparatorluk için yıkım yıllarıdır. Sultanın dış politikadaki ilk deneyimlerini İngiltere'nin boş çıkan vaadleri oluşturmuştur. Berlin Konferansı'nda (13 Temmuz 1878) Osmanlı Devleti Bosna-Hersek'i , Sırbistan'ı, Karadağ'ı yitirdi. Bulgaristan üçe bölündü. Ayrıca Kars, Ardahan, Batum Ruslara bırakıldı. Giderek güçsüzleşen bir Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın Akdeniz'e inmesine engel olamayacağını düşünen İngiltere, sömürge yollarının emniyete almak için Kıbrıs'ı bir kale olarak elde etmeye bakmıştır.¹⁵

II.Abdülhamit, içerde ve dışarıda Müslümân dünyasında dindar bir Halife görünüşüyle saygı kazanmıştı. Bu rejimi doğuran üçüncü koşul ise Osmanlı Türkiyesi'nin ekonomik koşulları da halkın Abdülhamit'in tahtına bağlılığını sağlayacak biçimdeydi.¹⁶ Tanzimatın tarım, endüstri, eğitim alanlarındaki çabaları 1875 malî iflasıyla sona ermiş, çağdaşlaşmanın gerçekte Avrupa ekonomisinin bağımlılığı altına girmek olduğu düşünülmüş, Avrupa endüstrisinin rekabeti

¹⁴Deringil, Selim,“II Abdülhamid'in Dış Politikası”,Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,c. II. s.304

¹⁵ a.g.e, s.304

¹⁶ Berkes,Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, Bilgi Yay., 1975, s.300

karşısında yerli sanayi çökmüş, müslümân halk yığınlarını büyük oranda fakirleşmiştir. Bu gerilemenin yerine ‘terakki’ yolunu açacak yol müslümânların ‘ittihâd’ı olmalıydı.¹⁷ Tanzimat paşalarının israflı hayatından, Ermeni ve Rum sarraflarıyla, Avrupa bankerleriyle olan dalaverelerinden bıkan halka, Abdülhamit’in ağır başlı, tutumlu, dindar görünüşü, sade giyinişi çok daha saygı verici geliyordu.¹⁸ Bu etkenler de, Abdülhamit rejiminin halka neden çekici gözüktüğünü anlatır.

II.Abdülhamit rejimini yakından, doğru ve nesnel tanınması için, onun nitelikleri hakkında sonradan ortaya atılan iddiaların abartmalarında ikinci jön akımındaki kişilerin kendi yanlışlarının, kendi etkisizliklerini, özellikle karşılaştıkları ikilemlerin çözümünü bulamayışlarının büyük payı olduğunu unutmamak gerekir.¹⁹

II.Abdülhamit, bazı tarih kitaplarında anlatıldığı gibi²⁰, anlayışsız, uzlaşmaz ve tüm gerici olmaktan uzaktı; tam tersine, istekli ve eylemli bir yenilikçi, Sultan Abdülaziz ve otokratik reformculuklarına karşı Genç Osmanlıların müstebit idare devresinde ilk Türk hürriyetçi eleştirisini yükselttikleri Tanzimat devlet adamlarının gerçek varisiydi.²¹ Asıl güç, Sultan ve Halife olarak padişahın etrafında toplandı. Abdülhamit, parlamento yerine bir seri özel danışma komiteleriyle kendini çevreledi. Bu istişare komiteleri siyasal, dinsel, askerî sorunlarda padişaha danışmanlık yapıyorlardı. Abdülhamit’e danışmanlık yapan bürokrasiye yarayan tek mütevazı modern teknik araç telgraftı. Abdülhamit döneminde otuz bin kilometreden

¹⁷ Ülken,H.Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, Ülken Yay., 1992, s.101

¹⁸ Sakaoğlu, Necdet, Bu Mülkün Sultanları, İstanbul, Oğlak Yay., 1999 s.477-86

¹⁹ Mardin,Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, 6.bas.,İstanbul,İletişim Yay.,1999, s73

²⁰ Karal,Enver Ziya, Osmanlı Tarihi c VIII , s. 289

²¹ Lewis, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s.178

fazla telgraf hattı gerilmiştir. Ne yazık ki, Abdülhamit rejimine sadakatle hizmet eden telgraf onun yıkılışında da ilk önce yardım eden araç olmuştur.²²

Abdülhamit bütün stratejisini ulema-bürokrat-asker güçlerinin birleşmesini önlemek, onları kendine bağlamak üzerine kurdu. Bunu, haber alma örgütü, saray adamlarının çalışmaları, bürokratları ve orduyu siyasetten (saray siyasetinden²³) ayırmak, onları rütbelere, maaşlar, atiyelerle tatmin etmekle sağladı. Tanzimat döneminde masonlukları bilinen kişiler arasında tutumunu değiştirip aşırı dindar gözükebilenler yakayı kurtarabiliyorlardı. Hafiyelik örgütünün yaygınlık kazanması sonucunda, padişaha (Yıldız'a) sunulan jurnallerde, Tanzimat dönemi Osmanlıcasına karşın, bu dönemde kullanılan Osmanlıca güç anlaşılır bir hal almıştır.

Abdülhamit döneminde, eğitim alanında yapılan çalışmaların birçoğu Said Paşa'nın sadrazamlıkları zamanlarında olmuştur. Bu dönem eğitim alanında yapılan çalışmalara getirilen en büyük eleştiri ilk eğitimin ihmal edildiği yönünde olmuştur. Daha çok rüşdiye, idadiye ve sultaniye okullarının çoğaldığı görülür. İlk eğitimin geriliğiyle orta eğitimin gelişmesi arasındaki uçurum, eğitim gören kuşaklar üzerinde sarsıcı etkiler yapmıştır.²⁴

1.2. Said Paşa'nın Hayatı

1840 yılında Erzurum'da doğdu. Babasının adı Ali Namık Bey'dir. Ali Namık Bey orta Anadolu, Ankara asıllı idi. Bir süre Erzurum'da medrese öğrenimi gören Said Paşa, sonraları İstanbul'a gelerek aynı öğrenimini burada da sürdürdü.²⁵

²² Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.302

²³ Findley, Carter V., Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, s.193

²⁴ Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 1991, s.95 v.d.

²⁵ Said Paşa, Hatırat, İstanbul, 1328, c.I, s.6-10, Kendisi hatıratında ailesinden şu şekilde bahseder. "Valid ve ecdadım, Ankara'da Seb'azade namile ekseri efradı ulemadan bir ailei kadimeye mensubdurlar. Evkatı, memuriyetlerde ve İstanbul'da geçtiği için, pederimi yalnız Tahran'a azimet

Tahsili hakkında Başbakanlık Arşivi Sicil Defteri (I. Defter 572. sayfa) da Paşa'nın hal tercümesi hakkında şu bilgiler vardır: “ *Erzurum'da İbrahim Paşa Camii Medresesinde dört ve İstanbul'da Ayasofya Camiinde yedi sene Arabi ve sarf ve nahiv ve mantık ve fıkıh ve muahheren Fransızca ve hukuk ve ekonomi-politik ya'ni fenn-i servet tederrüs eylemiştir. Türkçe fevkal'gaye teallüm ve tederrüs buyurmuş oldukları elsine-i saire de derece derece kitabet ve tekellüm buyururlar.*”²⁶ Okuyup öğrenmeye merakı vardı. Bu merakı da hayatı boyunca sürdürdü.²⁷

Memuriyet hayatına en alt kademedен başlayarak Osmanlı devlet yapısında padişah ailesi dışından bir kimsenin gelebileceği en son nokta olan sadrazamlığa kadar yükselmeyi başaran Said Paşa sadrazamlık makamında sık sık iniş-çıkışlar yaşamış bir şahsiyettir.

1.3. Memuriyet ve Sadrazamlık Görevleri

1.3.1. İlk Memuriyet Hayatı (1853-1876):

Said Bey, babasının 1853'te İstanbul'da ölümü üzerine, kalabalık ailesini geçindirmek zorunda olduğu için memuriyet hayatına atıldı.²⁸ İlk olarak Erzurum'da memuriyet görevine başladı. 1857'de *Anadolu Ordusu Tahrirat Kalemine* geçti. 1859'da *Ordu Fevkalade Heyeti* ile birlikte, İstanbul'a geldi. Orada *Meclis-i Vâlâ Hulefâlığına* getirildi ve 1862'de, Adalar Bölgesini içine alan *Yedinci Belediye Dairesi Reisliğine* ek vazife ile tayin olundu. 1863'te *Rumeli Teftiş Heyeti Başkanlığı* sıfatı ile Rumeli vilayetlerini dolaştı. Geniş Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki parçasını tanımasına sebep olan bu vazife esnasında muhakeme heyeti reisliği de

ve avdedinde görmüştüm. Fakat Ankara'dan Erzurum'a gelip çok zaman aile nezdinde kalan ve ulemadan bulunan ceddin Hasan Efendi'yi müdrikim.”

²⁶ Pakalın, M.Zeki, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, c.V, s.10

²⁷ Kuran, Ercüment,” Said Paşa”, İslam Ansiklopedisi, MEB Yay., c.10, s.82

yaparak, bir çok yüksek memuru muhakeme etti. Dönüşte *Meclis-i Vâlâ Başkatipliğine* yükseldi.

Said Bey, Eylül 1867'de *Matbaa-i Amire Müdürlüğüne* tayin olundu. Bunu takiben esas vazifesine devletin resmi gazetesi *Takvim-i Vekayi'nin Müdürlüğü* eklendi. Ağustos 1868'de yeni kurulan *Şûrâ-yı Devlet Daire Muavinliğine* getirildi. Bu müessesenin çeşitli dairelerinde baş muavinliklerde bulundu. Ve 1871'de *Divan-ı Ahkam-ı Adliye Muhakemat Dairesi Başkatibi* oldu. Said Bey, 1874'de *Ticaret Nezareti Mektupçuluğuna* tayin edildi. 25 Mart 1874'te *Sadâret Mektupçuluğu'na* terfi ettiği halde, Maarif Nezareti Mektupçuluğuna getirildi; fakat, bu memuriyette fazla kalmayıp, Meclis-i Ticaret ve Ziraat azalığına getirildi.

1.3.2.Sadrızamlığa Giden Yol (1876-1879):

II.Abdülhamit'in 1 Eylül 1876'da cülûsu ile Said Bey'in önünde bir 'ikbâl' ve 'itbâr' yolu açılmıştır. Abdülhamit'e eniştesi Mahmud Paşa tarafından takdim ve tavsiye edilmişti. Arapça ve Farsça'ya aşina olduğu, Fransızca bildiği ve en çok da sır saklamasını becerdiği için Abdülhamit saltanatının ilk yıllarında Mabeyin Başkatipliğine tayin edilmiştir.²⁹ Siyasi maharet isteyen bu makamda gösterdiği faaliyet ile padişahın takdir ve itimadını kazandı. Mithat Paşa'nın başkanlığındaki Kânûn-ı Esâsî tahrir heyetine Fransız Anayasası'ndan tercüme ile hazırlanan bir lâyiha takdim etti. Adı geçen heyet tarafından hazırlanıp onaylanması için Kânûn-ı Esâsî metninin incelenmesinde de padişaha özel danışmanlık yaptı. Kânûn-ı Esâsî'nin ilanından sonra 8 Mart 1877'de vezirliğe yükseltilmesini, Hatıratında "*Ben baş katip iken kaide-i kadime-i devleti o kadar muhafaza eyledim ki uhdeme rütbe-i*

²⁸ Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi c VIII , s. 289

²⁹ Kuran, Ercüment, "Said Paşa", s.83

vezaret tevcihi tasavvur buyrulduğu zaman Bâb-ı Alînin inzımanı tasvibi lüzumu arz etmiştim, oradan arz ile bu rütbeyi ihraz eyledim. Cûlus-i Şahaneden mukaddem seray tevcihatı ise iradatı re'siye ile cerâyân ederdi.”³⁰ diye anlatan Said Bey, Paşa unvanını alarak, 28 Ağustos'ta Âyân reisliğine tayin olundu. Said Paşa aynı yıl ek görevle Hazine-i Hassa nazırı oldu. 1878'de Dahiliye Nezaretine nakledildi. Hamdi Paşa'nın Said Paşa'yı dahiliye nezaretine getirmesindeki amacı, O'nu, padişahтан uzaklaştırmak olduğunu bazı kişilere söylediğini ‘Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar’ kitabında, İnal belirtmektedir.³¹ Ahmet Vefik Paşa'nın başvekaleti kabul için ileri sürdüğü şartlardan biri Said Paşa'nın azli olunca, 4 Şubat'ta nezaretten ayrıldı ve ikinci defa olarak, Hazine-i Hassa nezaretine tayin olundu. Ancak bir buçuk ay kadar sonra, bu vazifeden de azledildi.

Said Paşa 18 Nisan 1878'de Âyân riyasetine yükseldi. Çırağan Sarayını basıp, orada mahpus bulunan V.Murat'ı tekrar padişah ilan etmek için Ali Suavi'nin yaptığı neticesiz teşebbüs ve Osmanlı-Rus savaşı sırasında, padişahın ordu komutanları için tanzim olunan irâdelerini başkatip sıfatıyla tebliğ etmiş olması ve bu sebeple de ordu komutanları ile mebuslar ve umûmî efkar tarafından harbin neticesinden sorumlu tutulması üzerine³² İstanbul'dan uzaklaştırılmak amacıyla 6 Haziran'da Ankara valiliğine tayini çıktı ise de “meşakı seferiye'ye ve Ankara'nın âbû havasına mütehammil olamayacağı”³³ ricası üzerine –ne kadar da Ali Suavi olayı ile ilgisi olan Damad Mahmud Paşa'nın adamı sayılması Said Paşa'yı padişah nezdinde şüpheli kılmışsa da- memuriyet yerinin değiştirilmesi hususundaki ricası kabul edilerek, dört gün sonra Hüdavendigâr(Bursa) valiliğine getirildi. Said Paşa Bursa'da

³⁰ Said Paşa, Hatırat, c.1, s.313

³¹ İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s.1001

³² Karal, E.Ziya, Osmanlı Tarihi, s.290

³³ Said Paşa, Hatırat, c.1, s.20

6 ay kadar kaldı; baş mabeyinciye çektiği telgrafta “*posta ile na kabili iş’ar görünen bazı ifadatı mahsusayı arz etmek üzere muvakkaten Dersaadete*”³⁴ gelmek istediğini belirtmesi üzerine nihayet İstanbul’a dönüşüne müsaade edildi. Üçüncü defa Hazine-i Hassa nezaretine ve Adliye nezaretine tayin olundu.³⁵ Bu son nezaretinde, Bağdat valisi bulunan yeni Dahiliye Nazırı İstanbul’a gelinceye kadar, O’na vekalet etmek vazifesi de kendisine verilmişti. Said Paşa 1879’da başvekalet getirildi. Böylece en küçük memuriyetten başlayıp, devletin çeşitli dairelerinde tecrübe kazandıktan sonra, sadâret makamına erişmiştir.

1.3.3.Sadâret Makamındaki İnişli-Çıkışlı Hayatı(1879-1914):

1879’da sadâret görevine getirilmesi ile II. Meşrutiyet’in ilanına kadar muhtelif tarihlerde yedi defa daha Sadrazam olmuştur. Bu suretle Said Paşa, Osmanlı tarihinde, sadâret makamına geçmede ve azledilmede dikkate değer bir rekor kırmıştır. Bu rekoru, bir dereceye kadar karakteri ile açıklamak mümkündür; Paşa, son derece çalışkan, bilgili, hangi taşı kaldırsanız altından çıkar, namuslu, iktisatçı ve mütemerrid biriydi.³⁶

I.Sadâret Görevi(1879-1880)

İlk sadrazamlığı sırasında Suriye’de Dürzîlerin³⁷ ve Irak’ta da Kürt aşiretlerin çıkarttığı isyanları bastırmaya çalışmıştır. Said Paşa bu olaylarla uğraşmanın yanı sıra malî ıslâhat ile uğraştı. Devlet, 1875 yılında dış borçların faizini bile ödeyemeyecek duruma düşmüştü. Said Paşa hazine açığını kapamak ve devlet

³⁴ a.g.e. s.21

³⁵ a.g.e. s.12

³⁶ İnal,İ.M.Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s.1096

bütçesini denkleştirmek maksadı ile tasarruf tedbirleri alarak, memur maaşlarını azalttı; bu arada kendi maaşını da doksan bin kuruştan yirmibeş bin kuruşa indirdi. Hatıratında belirttiğine göre, birçok devlet görevlisinin maaşlarında yaptığı bu kesinti kimsenin hoşuna gitmemiştir.³⁸ Paşa'yı görevden uzaklaştırmak için 'Meclis-i Vükelada, padişahın hal'i müzakere ediliyor.' diye bir jurnalın Yıldız Sarayına gönderilmesi üzerine Said Paşa başvekaletten uzaklaştırıldı.

II.Sadâret Görevi(1880-1882)

Said Paşa, bir müddet sonra ikinci defa başvekalete 12 Eylül 1880 tarihinde getirildi. Bu başvekilliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nu çok uğraştıran “*Arnavutluk Meselesi, Yunanistan'la Sınır Anlaşmazlığı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rusya'ya verilmesi gereken Savaş Tazminatı meselesi, Ermenistan Islâhatı, Karadağ Galesi, Düyûn-ı Umûmiye Mukavelesinin imzalanması, Tütün İdaresinin Tesisi, Tunus Meselesi ve Mithat Paşa'nın Muhakemesi*” gibi önemli olaylarla uğraşmıştır. İlk aylarında Tunus Meselesi ile meşgul olduysa da Fransa'nın 7 Nisan 1881'de Tunus eyaletini işgal etmesini önleyemedi. Daha sonra dış borçların miktarını ve ödeme imkanlarını, alacaklıların temsilcileri ile müzakere sonunda tespit ederek, 1881'de Düyûn-ı Umûmiye idaresini kurdu.³⁹ Böylece, 1876 Eylül'ünde iki yüz elli milyon sterlin olan dış borç, yüz altı milyon sterline indirildi. Borçların faiz ve amortismanı için de, tütün, tuz, müskirat, ipek, damga ve balık avı vergilerinden oluşan altı vasıtalı vergi gelirleri alacaklılara bırakıldı.

Said Paşa'nın bu sadaret görevinde önemli İcrâatları arasında Osmanlı tüccarlarının meslek haklarını korumak gayesi ile, 1882'de Dersaadet Ticaret

³⁷ Said Paşa, Hatırat, c.I, s.34

³⁸ a.g.e,s.26

³⁹ Kazgan Haydar, “Düyûn-ı Umûmiye”, Türkiye Ansiklopedisi, c II, İletişim Yay.s.707

Odasını kurması önemlidir. Bundan başka, polis teşkilatını islah edişi de kayda değer. Osmanlı şehirlerinde ilk defa olarak, ser-komiserlik ve komiserlikler oluşturuldu. Said Paşa 1882’de başvekaletten azl olundu. Bunun sebebi, Hidiv Tevfik Paşa tarafından tutuklatılan Mısırlı zabitlerin İstanbul’da muhakeme edilmeleri konusunda, padişah nezdinde yaptıkları teşebbüsün, Mısır Muhtariyet Antlaşması gereğince kabul edilemeyeceğini arz etmesidir.

III.Sadâret Görevi(1882)

Said Paşa kısa süren azlinden sonra 11 Temmuz’da üçüncü defa başvekalete getirildi. Bu seferki baş vekilliğinde Mısır Meselesi yeniden patlak vermiştir. Said Paşa, İngiltere’nin silahlı müdahalesine meydan bırakmamak için, Mısır’da Arabi Paşa isyanını durdurmaya çalıştı ise de, bunda başarılı olamadı. Neticede 13 Eylül günü bir İngiliz donanması İskenderiye önüne gelerek, şehri topa tuttu; arkasından da ülkeyi işgale başladı. 1882’de Said Paşa başvekaletten azlolundu. Hassa ordusu mensubu Dağıstanlıların, padişahı hal etmek üzere, seryaver Müşir Fuad Paşa’nın başkanlığında cemiyet kurduklarından şüphelenilmişti. Fuad Paşa sorguya çekildi ve tedbir almamakla suçlanıp başvekaletten alındı. Said Paşa başvekillikten alınma olayını Hatıratında anlatır. Sadâretten alınmasının nedeni olarak; iç ve dış meseleler de Mahmud Nedim Paşa ile ortak çalışmalarını isteyen Sultan Abdülhamit’e bu ortaklığı kabul etmeyeceğini bildirmesini göstermektedir. 30 Kasım 1882’de mühür-ü hümayun’un geri alınması sırasında, padişah tarafından ağır hakaretlere ve şiddetli davranışlara uğradığını, tehdit edildiğini yazmaktadır. Bu muameleye sebep bir jurnaldır. Buna göre güya ‘sarayda ki Dağıstanlılar padişaha bir darbe yapacaklar, padişahı hal edeceklerdir. Liderleri de Said Paşa’dır.’ Sarayda hapsedildiğinde

hanımına İngiliz elçisine haber vermesini tenbih eden Said Paşa, hanımının teşebbüsü ve İngiliz elçisinin yardımıyla bu gözaltı durumundan kurtulmuştur.⁴⁰

Said Paşa bu olayın sonrasında on sekiz saat Yıldız'da hapsedildi ve daha sonra çok tartışılacak olacak bir şekilde İngiltere elçisi Lord Dufferin'in müdahalesi neticesinde serbest bırakıldı.⁴¹

IV.Sadâret Görevi(1882-1885)

Paşa iki gün geçmeden, tekrar eski makamına tayin olundu. Bu defa başvekalet unvanı, 1878'den önce olduğu gibi, sadârete çevrilmişti. Said Paşa dördüncü sadrazamlığında geniş ıslâhat faaliyetlerinde bulundu. Adlî, mülkî, maarif alanında yaptığı ıslâhatları ileriki bölümlerde anlatmaya çalışacağız. Said Paşa dördüncü sadâret görevinden ayrılmadan az önce Afganistan'daki menfaatler yüzünden İngiltere'nin Rusya ile arasında bir gerginlik çıkmıştır. Fakat iki devletin Afganistan üzerindeki anlaşmazlıkları, o bölgelerde ve mahalli bir takım çatışmalardan ibaret kaldı. Osmanlı Devleti için de herhangi bir tehlikeli durum doğurmadı.⁴² Bunların yanı sıra dördüncü sadâretinde; Mısır meselesi, Karadağ Prensini İstanbul ziyareti ve sınır antlaşması, Bulgar Prensine nişan ihdas hakkı meselesi, Rum Patrikhanesi meselesi, Batum Limanının askerileştirilmesi, Girit Adasında çıkan karışıklıklar ve Mithat Paşa'nın şüpheli ölümü gibi olaylar meydana gelmiştir.⁴³

Said Paşa, Doğu Rumeli'de ayaklanarak, eyaletin Bulgaristan prensliğine katıldığını ilan eden Bulgarlara karşı asker sevkini Abdülhamit'e bildirmesi üzerine, (25 Eylül 1885) sadâretten azlolundu.

⁴⁰ Said Paşa, Hatırat, c.I, s.85-87

⁴¹ Kuran,Ercüment, "Said Paşa",s.84

⁴² Said Paşa, Hatırat, c.I, s.223

⁴³ a.g.e. 116-54

Sadrazamın toplayacağı asker ile padişahı devireceği düşüncesi buna sebep olmuştur. İnal, *“Devletin mülkîni ve hukukunu tasalluttan kurtarmak ve mutasallıtları te'dip ve devletin hükümranlığını te'yid etmek için asker göndermek neden hal'i maksadına müstenit olsun.”* diye sorar.⁴⁴

Said Paşa 10 yıla yakın bir zaman resmi vazife almadı ve konağında oturarak, mazuliyet maaşı ile geçindi.

V.Sadâret Görevi(1895-1895)

On yıl boyunca meydana gelen iç ve dış olayları iyi bir şekilde gözlemleyen Said Paşa, 9 Haziran 1895'te kendisine sadrazamlık verilmiştir. Sadârete geldiği gün İngiltere, Fransa ve Rusya, Hariciye Nazırlığına nota vermişlerdir. Bu nota ile bu üç devlet, donanmalarını Cidde Limanına yolladıklarını, her an asker çıkarabilecekleri tehdidinde bulunurlar. Bu arada Paşa'nın haberi olmadan sarayın emriyle Hariciye Nazırı (İngiliz) Said Paşa yerine Turhan Paşa getirilir. Sadrazam Said Paşa bu sadâret görevine gelmeden önce patlak veren olaylarla uğraşmıştır. Bu olaylar, Makedonya'daki bazı şehirlerde ortaya çıkan isyanlar, Bulgar çetelerinin buradaki zulüm ve saldırıları, yine Girit Adasındaki karışıklıklar ve Müslümânların öldürülmesi, Rum Patrikhanesinin tacizkar hareketleridir. Bu dönemde Ermenilerin yaşadığı Doğu vilayetlerinde ıslâhat yapılması konusunda Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya elçileri ıslâhatın acele yapılması konusunda Osmanlı Devleti'ne yaptıkları baskıyı arttırmışlardır.⁴⁵ Ermeniler Avrupalı devletlerden almış oldukları cesaretle Doğu Anadolu'da isyanlar çıkarıyor, bir taraftan da Bâb-ı Âli'de gösteriler yapıyorlardı. İstanbul'da 30 Eylül günü ayaklanıp, Bâb-ı Âli'ye yürüyen

⁴⁴ İnal, İ.M.Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s.1055

⁴⁵ Said Paşa, Hatırat,c.I,s.593-600

Ermenilere karşı halkın harekete geçişini durdurmak için şiddetli tedbir alacağını ilan ve güvenliği korumakta yeterlilik gösteremeyen Nazım Paşa'nın görevden alınacağını bildirmesi sadrazamlıktan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur.

Said Paşa, beşinci sadâret görevinden ayrılış sebeplerini Hatıratında şöyle sıralamaktadır: a) Ermeni meselesi konusunda padişah ile görüş ayrılığı, b) İstanbul ve Avrupa bankerleriyle bazı tahsilat ve borçlanma konusu yüzünden kabinede ki diğer arkadaşları ile derin anlaşmazlıkları, c) padişahın ıslâhat konusunda hazırlanan karar suretini önce onaylaması sonra da onaylanan kararı tekrar istemesi ve Said Paşa'nın bu emri yerine getirmemesi.⁴⁶

VI.Sadâret Görevi(1901-1903)

Said Paşa ileriki yıllarda konağında göz hapsinde tutulmuştur. Göz hapsi zamanla gevşedi ve Said Paşa 1901'de altıncı defa olarak sadârete getirildi. Padişah, sadakatle hizmet edeceğine dair kendisinden yemin sendi almayı gerekli görmüşse de Paşa bunu kabul etmez. Said Paşa altıncı sadâret dönemini şöyle değerlendirmektedir: “ Bu sadrazamlığımda akla hayale gelmeyen ve garip olaylarla karşılaştım. Hepsini birbir anlatsam, her konu büyük bir kitap olur. Bundan dolayı bu dönemdeki olaylardan bir kısmını yazacağım, ötekiler bundan anlaşılır.” der.⁴⁷ Bu meselelerden bazıları şunlardır: Makedonya'da karışıklık çıkmış, Almanya ile Kudüs'te çıkan olaylar sonucunda gerginlik yaşanmıştır.⁴⁸ II.Abdülhamit, Said Paşa'nın bu sadâretinde de yabancı şirketleri; ihalelerin rekabetine dayalı bir politika ile birbirine düşürmüştür. Bu devrede en büyük rekabet Hicaz demiryolları yapımı için İngiltere ve Almanya arasında oldu. Said Paşa'nın bu sadâreti sırasında ünlü

⁴⁶ a.g.e ,s.102

Hicaz demiryolu yapımı Almanlara verilmiş ve Alman şirketi tarafından 1901 yılında yapımına başlanmıştır.⁴⁹ Avusturya ve Rusya ile küçük pürüzler yaşanmıştır. Altıncı sadâret döneminde İtalya, ticareti genişletmek ve ticaret yollarını korumak gibi bahanelerle Trablusgarb'a göz dikmiş; fakat, işgal için müsait şartların oluşmadığını anlaması üzerine işgali ileri bir tarihe ertelemiştir.⁵⁰

Said Paşa'nın altıncı sadâretinde 1901 yılında Amerikalı bir rahibe ve arkadaşı Bulgar eşkiyaları tarafından kaçırlır. Fidyeye isteyen eşkiyalara Amerikalılar, Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri bir görevli yoluyla bu olaya karışılmamasını istediklerini, kendilerinin bu rehineleri kurtaracaklarını söylerler. Uzun görüşmelerden sonra rehineler kurtarılır.⁵¹ Yine bu dönemde Paşa ile görüşmek isteyen Amerikan elçisinin geri çevrilmesi üzerine Paşa'nın bu tavrı Yıldız'a jurnallenir. Saraydan elçiliğe giden bir kişi, gerekirse af dilenebileceğini söyler. Fakat, Amerikan elçiliği buna gerek olmadığını söyler. Daha sonra Said Paşa ile görüşen Amerikan elçisi bütün bunları anlatır. Amerikalılar, Harput'ta bir misyoner okulu açmak isterler, fakat; hükümet aldığı bir kararla yeni okul için izin verilmeyeceğini Amerikan elçiliğine bildirir.⁵²

Said Paşa bu sadrazamlığında Rumeli ıslâhatı meselesini çözmeye çalıştı. Bu amaçla Avrupa devletlerine, Makedonya'da müşterek bir jandarma teşkilatı kurmak ve oraya vezir rütbesinde umûmî bir müfettiş tayin etmek teklifini yaptı; fakat, teklifin cevabını alamadan sadâretten istifa etmek mecburiyetinde kaldı. Rumeli ordusunun iaşesini sağlayan mütehayitlerin suiistimallerini önlemek üzere, erzakın dışarıdan peşin para ile satın alınmasını istemişse de, komutan Rıza Paşa'nın buna

⁴⁷ a.g.e ,s.100

⁴⁸ a.g.e ,s.206-8

⁴⁹ a.g.e ,s.376-79

⁵⁰ a.g.e ,s.287-97

⁵¹ a.g.e ,s. 336-40

⁵² a.g.e ,s. 341

itirazı karşısında, makamından ayrılmayı kararlaştırmış, padişahın anlaşmazlığı ortadan kaldırmaya teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanınca Paşa görevinden ayrılmıştır.

II.Meşrutiyet Dönemi Sadrazamlık Görevleri(1908-1912)

Said Paşa 22 Temmuz 1908'de tekrar sadârete getirildi. Bu yedinci sadrazamlığı devletin en buhranlı bir devresine rastlar. Rumeli vilayetlerinde kaynaşma had dereceye yükselmiş, 30 yıl önce yürürlükten kaldırılmış bulunan Kânûn-ı Esâsî'nin yeniden yürürlüğe konulması hususunda mabeyne baskılar artmaya başlamıştı. Padişah bu durumda Said Paşa'nın sadârete tayinini uygun bulmuştu. Said Paşa Kânûn-ı Esâsî'nin yürürlüğe girdiğine dair Sultan'dan irâdeyi alarak hemen resmi dairelere tebliğ yapıldı ve gazetelere ilan ettirdi (24 Temmuz). Böylece, meşrutiyet idaresi Osmanlı İmparatorluğu'nda tekrar kuruldu; fakat, Said Paşa sadrazamlık makamında ancak 15 gün kalabildi. Harbiye ve Bahriye nazırlarının seçiminin padişaha bırakılması teklifinde heyet-i vükela arasında anlaşmazlık çıkması üzerine 6 Ağustos'ta istifa etti.

Said Paşa Meclis-i Âyân reisi oldu. 13 Nisan 1909'da 31 Mart Vak'asının ortaya çıkması üzerine Âyân ve Mebûsân Meclisi üyelerini takiben Yeşilköy'e gitti. Selanik'ten gelen hareket ordusunun İstanbul'a girişinden sonra, payitahta döndü ve 27 Nisan günü, Âyân ve Mebûsân Meclislerinden oluşan Meclis-i Milli'nin Abdülhamit'in hal'ine karar verdiği tarihi celseye başkanlık etti.⁵³ Said Paşa daha sonra rahatsızlanarak Avrupa'ya gitti.

Avrupa dönüşünde 1911 yılında sadâret makamına getirildi. Sekizinci kez geldiği sadrazamlık görevinde kendisinden Trablusgarb meselesini çözmesi

bekleniyordu. Kendinden önceki sadrazam Hakkı Paşa İtalya'nın Trablusgarb eyaletine saldırışı ve Osmanlı Devleti'ne harp ilan edişi üzerine sadâretten istifa etmişti. Said Paşa'nın başkanlığında toplanan heyet-i vükela eyalette bulunan sınırlı sayıdaki Osmanlı kuvvetlerinin iç bölgelere çekilip, düşmana karşı müdafaada bulunmasını kararlaştırdı. Bu sayede Trablusgarb'in kıyı bölgesini işgal eden İtalyan Ordusu'nun içerilere girememesi sağlanmış oldu. Said Paşa daha önceki istifalarından farklı olarak siyasi bir manevra ile Meclis-i Mebûsân'ın yalnız padişahın irâdesi ile fesh olunabilmesini mümkün kılmak için, Kânûn-ı Esâsî'nin 35. maddesinin değiştirilmesine dair hükümet teklifini muhalefetin reddetmesi üzerine sadâretten çekildi.⁵⁴

İttihâd ve Terakki Cemiyetinin desteğine sahip olan Said Paşa ertesi gün tekrar sadâret makamına geldi. Kânûn-ı Esâsî'nin gereğince, Meclis-i Âyân'ında görüşü alınarak, 1912'de Meclis-i Mebûsân, V.Mehmet'in irâdesi ile kapatıldı. Seçimlerden sonra, 11 Nisanda yeni Meclis-i Mebûsân merasim ile açıldı. Said Paşa, bu dokuzuncu sadrazamlığında mahalli imtiyazlar elde etmek maksadı ile Arnavutluk'ta çıkan isyan üzerine, 16 Temmuz'da istifa etti. Said Paşa Meclis-i Mebûsân'da çoğunluğun oyu ile güven oyu almasına rağmen, Mahmud Şevket Paşa'nın harbiye nezaretinden çekilmesi ve onun yerine kimsenin nazırlığı kabul etmemesi karşısında istifa mecburiyetinde kalmıştır.

Said Paşa 1913'te Şûrâ-yı Devlet riyasetine tayin olundu; 12 Haziran'da Meclis-i Âyân başkanlığına nakledildi. Bu son vazifede iken, bronşitten hastalanarak, 1 Mart 1914 sabahı öldü. Cenazesi resmi törenle kaldırıldı ve Eyüp'te eşinin ve kızının yanına gömüldü.

⁵³ Kuran,Ercüment, "Said Paşa", s.85

⁵⁴ a.g.e. s.85

1.4.Said Paşa'nın Şahsiyeti

Said Paşa Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme devrinde yaşamış kuvvetli şahsiyet sahibi bir devlet adamıydı. Devlet memurluğunda ve memurluk dışındaki hayatında dürüst ahlâkı ile tanınmıştır.⁵⁵ Bir çok meslektaşının aksine, rüşvet ve hediye kabul etmezdi.

Jurnalciliği sevmediğini belirtse de Karal, Paşa'nın Yıldız Sarayı'nın jurnalciliğin merkezi haline gelmesinde etkili olduğunu söyler.⁵⁶ Abdurrahman Şeref Efendi ise şöyle der; *“Bu hususta elde sened olmadıkça söz söylemek doğru olmayacaktır. Şurası muhakkak ki pek çok zararlarını gördüğü jurnalcilikten en evvel kendisi nefret ederdi.”*⁵⁷

Hafiye teşkilatının kurulmasında ve yaygınlık kazanmasında da birinci dereceden sorumlu tutulan Said Paşa, kendisine getirilen bu iddiaları kine ve düşmanlığa bağlar, kendisi bunun tam tersi olarak sarayın yetkilerini ve nüfuzunu azaltmaya çalıştığını anlatır.⁵⁸

Said Paşa'ya getirilen bu eleştiri padişahın aşırı derecedeki vehminden kaynaklanmaktadır. II. Abdülhamit'in kurduğu bu teşkilat, bürokrasinin bir ürünü idi. Bu, memurların ve amirlerinin devlete bağlılığını kontrol edecek kişilerden meydana gelen geniş bir hafiye teşkilatı idi. Bu örgütün haber toplama ve verme işinde sınırsız bir özgürlüğü vardı.⁵⁹ Hafiye teşkilatının en önemli başarısı, rejimin tehlikeli saydığı kişileri, gölgelerinden korkacak kadar uslandırması olmuştur. Halk böyle bir

⁵⁵ İnal, İ.M.Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s.1101

⁵⁶ Karal,E.Ziya, Osmanlı Tarihi,s.291

⁵⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih musahabeleri, İstanbul, 1329

⁵⁸ Said Paşa, Hatırat, c.I, s.12-7

⁵⁹ Findley,Carter V., Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, İstanbul, İz Yay.,1994, s.197

örgütün varlığından habersizdi, çünkü bu örgütün hedefi halk değil, padişahı düşürebilecek mevkilerde olan kişilerdi.

Said Paşa'nın gerek yazılı gerek sözlü olaylarda çok sağlam bir anlatım gücüne sahip bulunduğu bir gerçektir. İç ve dış bütün olaylarda engin bir yargılama ve değerlendirme yeteneği bulunmaktadır. Ne var ki bütün üstün özelliklerinin yanı sıra korkak ve çekingen; biraz da "Bana zararı olmasın da..." zihniyeti egemendir. Bütün bu ve benzeri özelliklerinden dolayı O'nun imparatorluğun en kritik yıllarında devletine fazla bir yararı dokunmadığını söyleyenler olmuştur. Semih Mümtaz, Aralık 1955 tarihli ve 72 sayılı 'Resimli Tarih Mecmuası'nda yayımladığı makalesinde şöyle diyor: "*Said Paşa yaratılıştan vesveseli ve korkaktı. Bütün derdi zorlukları hep padişaha yüklemektir. Herkes Said Paşa'nın başkatip olduğu günden itibaren padişaha yolunu saptırdığını, sarayın bütün devlet işlerine el koyduğunu, sonraları kendisi sadrazam olduktan sonra da 'saray her işe karışıyor' diye şikayet ettiğini bilirdi.*" diyerek eleştirirken, Nazmi Sevgen 1 Şubat 1951 günlü ve 20 sayılı 'Tarih Dünyası' adlı dergide çıkan yazısında: "*Devlet müşkül ve mudil bir siyasi mesele karşısında muhakkak Said Paşa'ya başvururdu. Abdülhamit ne kadar vesvese ve evham sahibi ise Said Paşa o kadar siyasi celâdet sahibi idi.*" diyerek övmektedir.

Said Paşa zeki ve çabuk anlayışlı birisiydi. Kendini anlatırken, "*Hilkatim, bazılarının zannettikleri gibi infial ve şiddete değil, bilakis hilmü sabra maildir.*" der. Olayların sonucunu önceden kestirir ve değişen şartlara uyum sağlamasını bilirdi. Meşrutiyet taraftarı olmamasına rağmen, hürriyetin ilanından sonra ittihatçılarla işbirliği yapmağı başarması bu hususta açık bir delildir.

Abdülhamit, Hatıra Defteri'nde Said Paşa için şunları yazar; “ *Paşa önemli meseleler hakkında açık fikir söylemez, daima; şöyle yapılsa bu, böyle yapılsa şu mahzur vardır, demek alışkanlığındaydı.*”⁶⁰ Padişahla arasının bozuk olmasının nedeni olarak kin ve garaz sahiplerinin iyi niyetli vatanseverleri başka surette görmelerine göstermelerine bağlayarak ‘bir türlü padişahın gerçek güven ve teveccühüne nail olamadığını’ belirtir.

Said Paşa'nın yapmış olduğu sadrazamlıklarda gösterdiği tereddüt için o zamanın bazı gazeteleri Paşa'nın kaplumbağa üzerine oturtulmuş karikatürlerini yaparak, Paşa'nın kaplumbağa yürüyüşü ile hareket ettiğini ileri sürmüşlerdir.⁶¹ Said Paşa iç siyasetle de dış siyasette muhafazakar bir tutum sergilemiştir. Said Paşa Abdülhamit'in politikalarından da ayrılmamaya gayret göstermiştir.

Çalışkan olduğu kadar da bilgili idi. Doğu kültürünü çok iyi bildiği gibi, Batı felsefe ve edebiyatı hakkında da bilgisi vardı. Sosyal ilişkilerde nezaketi ve tatlı konuşması ile iyi tesir bırakırdı.

Said Paşa, son derece çalışkan, bilgili, hangi taşı kaldırırsanız altından çıkar, namuslu, hasis denecek derecede iktisatçıdır. Boyunun kısalığından dolayı ve kendisiyle aynı dönemde yaşayan devlet adamlarından (İngiliz) Said Bey ile karıştırılmaması için “küçük” kelimesi ile vasıflandırılan Said Paşa'nın, çağdaşları tarafından üzerinde durulan olumsuz yönleri; vehimli oluşu ve üstüne başına itina göstermeyişidir. Vehmi hakkında, onun vehim ortağı olan Abdülhamit şöyle demektedir; “Sıhhatine dikkat eder, ilaç kullanmaz, bir çok doktora gizlice muayene olduktan sonra tedavi için kendisi karar verir.” Karal'ın, Hüseyin Atıf'tan naklen

⁶⁰ Ali Said, Saray Hatıraları-Sultan Abdülhamit'in Hayatı(Haz.A.Nezih Galitekin), İstanbul, Nehir Yay., 1994, s.76

⁶¹ İnal, İ.M.Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,s 1071

bildirdiğine göre, karyolasının altında, yerde bir yatak varmış, kendisi karyola altına girer, orada yatar, bütün evi dolaşır, yatmadan önce kapıları kilitlerdi.⁶²

Hayatında iyilik gördüğü bazı şahıslara karşı minnettarlık duyduğunu isbat eden olaylar yok değilse de genellikle vefasız birisiydi.⁶³ Hiçbir zaman makamında kalmak için haysiyetinden fedakarlık etmez ve prensiplerine aykırı bir durum ile karşılaşınca, istifasını vermekten kaçınmazdı. Sık sık istifa etmesinin nedenini kendisi şöyle anlatır; “*Kiraren tahriren, fiilen istifalarım, baisi nekbet olacağı bilinmez bir şey değildi. Menafi memleketi, mansıpta devame tercih ettiğim için idi ki hakayıkı beyandan, icab ettikçe istifadan geri durmadım. Nefsime, aileme, terettüb edecek zahmetleri ihtiyardan tereddüd etmedim. Memuriyetten tecennüp etmeği bir vazife-i mübrime ad etmişim, ancak bir vekili mesule lazım olan sıfat ve iktidarla olmayıp da bir aleti amiye gibi umuri memleketde bulunmağa vicdan razı olmadığı içündür.*”⁶⁴ diyerek memleketin yararına olan işlerde doğru ne ise onun söylenmesi gerektiğini belirtir. İnal, eserinde Abdülhamit’in en ziyade ürküttüğü kişilerin istifa eden devlet adamları olduğunu söyler ve “Hakan’ın en ziyade ürküttüğü, emniyet edemediği Said Paşa idi, yine ne gariptir ki Abdülhamit’in liyakatine en ziyade itimat ettiği yine Said Paşa idi” der.

Abdülhamit’in Selanik’te Alatinî Köşk’ünde muhafızı Fethi (Okyar) Bey’e; mütevazî bir katipken devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilerek Said Paşa’yı yetiştirdiği ve yedi defa sadâret makamına getirdiğini ancak O’nun ise 31 Mart Vak’ası görüşülürken kendisini sorumlu tutarak iftira ve hataların en büyüğünü yapan meclis başkanı olduğunu söyler.⁶⁵

⁶² Karal, E. Ziya, Osmanlı Tarihi, s. 290

⁶³ Kuran, Ercüment, Said Paşa, s. 85

⁶⁴ Said Paşa, Hatırat, c. 1, s. 18

⁶⁵ Okyar, Fethi, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, 1980, s. 85-6

1.5.Said Paşa'nın Eserleri

Said Paşa'nın neşredilmiş eserlerinin en önemlisi Hatıratı'dır. "Said Paşa'nın Hatıratı" adıyla Osmanlıca olarak 1328 yılında İstanbul'da Sabah matbaasında basılmıştır. Birinci sayfada üç cilt olacağı yazılıdır. Ancak üçüncü cilt adıyla ayrı bir cilt yoktur. Büyük olasılıkla Said Paşa hastalığının ağırlaşması ve işlerinin çokluğu sebebiyle bu üçüncü cildi yayınlamamıştır. Kendisi Hatıratının önsözünde, anılarını üç cilt halinde hazırladığını söylüyor. Hatırat olarak bugün elimizde gerçekten de üç cilt bulunmaktadır. Ancak kendisinin başta dediklerine oranlanırsa bu üç cilt, kendisinin tasarladığı ve bildirdiği üç cildin yarısıdır. Eserin tümü okunup incelendiği zaman görülmektedir ki; Paşa bu anıları baştan başa yaşamının son yıllarında bir kenara çekilip düzenli bir biçimde kaleme almamıştır. Çok daha önceki yıllarda, sık sık görevden uzaklaştırılıp evinde göz hapsinde tutulduğu dönemde yazmıştır. Bu yazılanlar daha sonra birleştirilmiş olduğundan; aynı olay eserin değişik yerlerinde yer almakta, tarihlerde çelişkili ifadeler bulunmakta ve aynı olay değişik niteliklerde anlatılmaktadır.

Hatıralar küçük başlıklar halinde vesikaların suretleri verilerek yazılmıştır. Ciltlerin son kısımlarında fihristler vardır. Birinci cildin başında yedi sayfalık bir mukaddime bulunmaktadır. Birinci cilt 215 sayfa, ikinci cilt birinci kısmı 415, ikinci kısmı 488 sayfadır. Said Paşa Hatıratı'na Bursa Valisi iken (1878) başından geçen olayları anlatarak başlar. En son 7 Mayıs 1909 Perşembe günü için yazdığı: "Zat-ı Şahanenin Meclis-i Umûmîye vürudu" şeklindeki bir cümlelik hatırası ile bitirir. Said Paşa'nın Hatıratı'nda kullandığı dil bol terkipli ve oldukça süslüdür. Bu hatıraların sadeleştirilmiş ve kısaltılmış yani seçmeler şeklinde "Sadrazam Said Paşa, Anılar" adıyla Hürriyet yayınlarında 1977 yılında İstanbul'da çıkmıştır.

Basının bir memlekette kamuoyu oluşturmadaki gücünü kavramış olan Said Paşa, pek çok savunmasını gazeteler aracılığıyla yapmış, kendisine yönelik suçlamaları gazeteler yoluyla cevaplamıştır. Yaptığı icrâatları bu yolla anlatma fırsatı bulduğu gibi M. Kamil Paşa ile olan tartışmalarını da gazeteler yoluyla yürütmüştür.

Meşrutiyetten sonra karşılıklı olarak gazete makaleleri ve risaleler yazılması suretiyle ortaya çıkan tartışma oldukça meşhurdur. “Hatırat”, ve “Gazeteci Lisani” adı ile yazmış olduğu eserlerden başka İnal’ın belirttiğine göre; “muhatabın hissiyatı ve maksadı ne suretle keşfedilebileceğine dair” yazdığı bir risale de kaleme almıştır. Önemli fikirlerin yer aldığı bu risaleden bazı bölümleri Paşa, İnal’ın kendisine okumuştur. Daha sonra Paşa’nın oğlu Kemal Bey’e bir mektup göndererek, bu risalenin akıbetini merak etmişse de mektuba cevap alamadığını üzümlere belirtir.⁶⁶ Said Paşa’nın Hatıratı’nı yayınlamakta ki asıl amacı mutlakıyet devrindeki icrâatını temize çıkarmak arzusuydu. Abdülhamit devri şeyhülislâmlarından Cemalettin Efendi; “ Said Paşa’nın Hatıratı tarihi romanlara benzer. Eşhas o, tarih o, fakat mahiyeti vukuat başka”⁶⁷ sözleri ile Said Paşa’nın eserini tenkit demiştir.

⁶⁶ İnal, İ.M.Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar s.1246

⁶⁷ İnal, İ.M.Kemal, a.g.e., s.1098

İKİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN YAZDIĞI LÂYİHALAR VE YAPTIĞI HİZMETLER

2.1.Said Paşa'nın II. Abdülhamit'e Sunduğu Lâyihalar

2.1.1.Rebiüvvel 1296 Tarihli Lâyıha:

Şubat-Mart 1879 tarihli bu ilk lâyihasını Adliye Nazırlığı sırasında ve Berlin Kongresi sonrasında yazmıştır. Said Paşa ordu teşkilatını düzeltmek için mâlî ıslâhat, özerkliğe doğru temayülleri dizginlemek için merkez ve eyalet idarelerinde mülkî ıslâhat, müslümân teb'anın padişaha bağlılığını kuvvetlendirmek için de eğitim ıslâhatı teklif etmiştir.⁶⁸ Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları daha da küçülmüş, kopmalar artmıştır. Meydana gelebilecek yeni ayrılımları önlemek düşüncesi Osmanlı devlet adamlarını ve padişahı acil çözümler aramaya yöneltmiştir. Bu lâyiha açıkça muhafazakar vasıftaydı ve 1878'de Meşrutiyetin ilanından sonra Genç Osmanlıların takip ettikleri liberal siyasete tam bir tezat teşkil ediyordu. Zira, adem-i merkezîyetçilik yerine merkezîyetçilik, Osmanlılık yerine de İslâmlık teklif ediyordu. Daha sonraki bölümlerde daha ayrıntılı anlatılacağı gibi birkaç sene sonra yazdığı vilayet nizamnamesinde ise tam anlamıyla 'adem-i merkezîyetçilik' denilmese de valilerin yetkilerinin arttırılmasını, merkezin yetkilerinin daraltılmasını teklif etmektedir. Rebiülevvel 1296 tarihli bu lâyiha, daha bir yıl önce Meclis-i Mebûsân'ı kapatarak mutlakıyet rejimini kurmuş olan Sultan Abdülhamit'in düşüncelerine uygundu.

⁶⁸ Said Paşa, Hatırat, c.I, s.378-90

2.1.2.25 Ramazan 1297 Tarihli Lâyiha:

31 Ağustos 1880 tarihli bu lâyihasını padişahın talebi üzerine hazırlamıştır. Said Paşa'nın düşüncelerini daha iyi anlayabileceğimiz bu lâyhaya; *“devlet-i aliyeleri küçük bir aşiret hal ve suretinde zuhur edip cihangirlik mertebesine kadar çıkmış olduğu halde; iki üç asra karib müttedinden beri kudret ve şevketi tedenni etmektedir”*⁶⁹ diyerek başlamaktadır. Said Paşa 25 Ramazan 1297-31 Ağustos 1880 tarihli bu layihada Osmanlı İmparatorluğu'nun içine düştüğü durumdan kurtulmanın çarelerini anlatmadan önce uzun bir şekilde kuruluş ve yükseliş dönemlerinden bahseder. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyiş sebepleri hakkında bir girişten sonra, lâyhada yeniden dirilme çareleri sistemli bir şekilde ileri sürülmektedir.

Said Paşa eğitim ıslâhatına hayati bir ehemmiyet veriyordu. Said Paşa'ya göre, son yirmi-otuz yılda kendi cemaat okullarında aydınlanmış olan Hıristiyan teb'ayı kontrol altında tutabilmek için, Müslümânların eğitimi esaslı bir şekilde ıslâh olunmadır. Dürüstlük de çok ehemmiyetlidir. Bu itibarla, Said Paşa suistimallerle mücadelenin ve dürüst memurları korumanın ehemmiyetine dikkati çekiyordu. Bununla bağlantılı olarak, adlî ıslâhat gerekliydi. Mahkemeler her türlü dış müdahalelerden masum olmalı, hakimler mesleklerinde iyi yetişmiş ve namuslu kimselerden seçilmiş bulunmalıydı. Halkın büyük rahatsızlık duyduğu hakimler adilane davranmalı, adaleti tesis etmek için kanunları çok iyi bilmelidir. Her şeyden önce dürüst bir kişi olmalıdır.

Said Paşa idari ıslâhatı da ele alıyordu. Devlete sadakatlerini teyid ettikleri takdirde, gayrimüslim diplomatların imparatorluk dış hizmetlerinde tam hak ve

⁶⁹ a.g.e. , s.418

salahiyetle kullanılabileceklerine inanıyordu. Bununla beraber, diplomaside tecrübeli müslümân memurların sayısının artırılmasını uygun bulmaktaydı.⁷⁰

2.1.3.18 Şaban 1312 Tarihli Lâyıha:

14 Şubat 1895 tarihli olup padişaha sunulan bir lâyhada, Said Paşa İstanbul'da bir üniversite kurulmasını hararetle destekliyordu. Bu lâyhada böyle bir müessesenin kuruluşunun devletin gelişmesine çok faydalı olacağı belirtilmekle beraber, Saltanatın emniyetine hanel gelmeyeceğinin teminine husûsi bir itina gösterilmiştir.⁷¹ Said Paşa'nın verdiği bu lâyhanın Sultan Abdülhamit'in vehimlerini izalede mühim tesiri olduğuna inanılabilir; çünkü, kısa bir süre sonra, üniversite açılması için hazırlıklara girişildi ve 1900 Ağustos'unda 'Darülfünûn-i Şahane' (şimdiki İstanbul Üniversitesi) açıldı. Her Osmanlı vilayetinde bir üniversite açmak hususundaki Said Paşa'nın 1880 yıllarında teklif ettiği proje, böylece sınırlı, fakat mühim bir İcrâatla gerçekleşmişti.

2.2.Çeşitli Alanlarda Yaptığı İcrâatlar

2.2.1. Adlî Alandaki İcrâatları:

Mabeyn Başkitabetinde bulunduğu dönemde 'hukuki esasiye' ve 'hukuki idare' kanunları düzenlenmiş, yabancı ülkelerin hukuki esaslarına ait kanunların tercümesi yapılmış ve Abdülhamit'in isteği ile Kânûn-ı Esâsinin hazırlanmasına dayanak oluşturan Fransız Anayasası Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷² Askeri mülkîye alanında bir nizamname yapılmasının faydasına inanmıştır. Bursa Valiliğinde adalet, malîye, güvenlik, bayındırlık alanında görülen eksiklikleri ıslâh edilmesini düşünmüş ve Adlîye Nazırı olduğunda da düşüncelerini gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Adlîye

⁷⁰ Said Paşa, a.g.e. c.I, s.418-30

⁷¹ Said Paşa, a.g.e. s.572-76

Nazırlığına baktığı dönemde, Osmanlı Nizamiye Mahkemelerinde Müdde-i Umûmîlik müessesinin kuruluşu, ceza usûlü ve ticaret kanunlarının hazırlanışı, Paşa'nın gerçekleştirdiği başlıca önemli icrâatlarındandır.⁷²

Ceza Muhakematı usûlü hakkında, mahkemelerin teşkilatı hakkında kararnameler düzenlenmiş, Adliye Nezaretinin vazife ve teşkilatına dair nizamnameler, nezarete müdürlükler, genel müdürlükler, İstanbul'da ve Vilayetlerde adliye müfettişlikleri, mahkemelerde icra müdürlükleri oluşturulmuştur. Yabancılar verilen ayrıcalıkların –özellikle adlî alanda verilen ayrıcalıkların- kaldırılması için bizzat uğraşmıştır.

Ayrıcalıkların kaldırılması konusunda yabancı devletlerin itirazı ile karşılaşmıştır Yabancıların davalarına bakan ve yabancılar ayrıcalık tanınmasına neden olan 'hariciye kitabeti' kaldırılarak, vazifesi mahkemelere verilmiş, 'Mezahib İdaresi' hariciyeden dahiliyeye verilmiş, Patrikhaneler ile ilgili düzenlemeler yapılmış, vali muavinlikleri oluşturulmuştur. Nizami Mahkemelere diğer Şer'i Mahkemeler gibi temyiz usûlü getirildi.

Said Paşa'nın hukuk alanında gerçekleştirdiği çalışmalar, uzun vadeli olarak düşünülürse, daha az başarılı olmuştur. Zira, Abdülhamit'in gittikçe artan mutlakiyet idaresi Osmanlı adlî sisteminin daha çok yayılması ve rasyonelleşmesini önlemiştir. Said Paşa'nın hukuk sahasındaki düzenlemeleri, kapitülasyonlarla kendilerine tanınmış adlî imtiyazları sınırlandıracak her değişikliğe kuşku ile bakan yabancı devletlerin muhalefetiyle de karşılaştı.

⁷² Karal,E.Ziya, Osmanlı Tarihi,c.VIII, s.291

⁷³ Kuran, Ercüment, Said Paşa, s.83

2.2.2 Malî Alandaki İcrâatları

Said Paşa'nın malîye alanında, 24 Eylül 1881 tarihli bir nizamname ile ondalıklı ölçü sistemini Osmanlı İmparatorluğu'na sokmuştur. Bu ıslâhat ilk defa 1869'da Nafia Meclisi Reisi İbrahim Edhem Paşa tarafından teklif olunmuşsa da, ancak şimdi tatbiki konulmuştu. Bununla beraber, ondalıklı sistem resmi işlere münhasır kaldı ve bu ölçü sisteminin Türkiye'de tam olarak kullanılışı 1933'te gerçekleşebildi.⁷⁴

Dünyân-ı Umûmiye idaresi kurulmuş, Osmanlı borçlarında yukarıda da değinildiği üzere ciddi ödemeler yapılmıştır.⁷⁵ Malîye alanında, paranın değeri ve bakır para konusunda değişiklik yoluna gitmiştir. Malî disiplinin sağlanmasına çalışmış, yüksek maaşlı devlet görevlilerinin kendisi dahil maaşlarının düşürülmesi yoluna gitmiş, malî bütçenin sağlanmasına çalışmıştır. Hesap kayıtlarının düzenli tutularak, vergi tahsili işinin zabıtanı almış, tahsildarlara vermiştir.

Said Paşa, ödeme şartları makul olduğu ve alınan para verimli yatırımlara harcandığı takdirde, dış borçların alınmasına karşı değildi. Malî ıslâhat hususunda, dengeli bütçe yapılması, adil ve titizlikle uygulanan bir vergi sistemi kurulması ve devletin malî işlerinde çağdaş bir muhasebe sistemi kabul olunması üzerinde ısrarla duruyordu. Daha sonra, Osmanlı dış ticaretinde o zaman mevcut olan açığa dikkati çekiyordu. Çare olarak milli sanayinin kurulması ve ticaret ile ziraatın gelişmesini gösteriyordu. Ayrıca, bayındırlık işlerinin düzeltilmesi ve ulaştırma araçlarının

⁷⁴ Kuran, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleleri, İstanbul, TDV. Yay., s168

⁷⁵ Kazgan, Haydar, "Dünyân-ı Umûmiye", Türkiye Ansiklopedisi, CII..s.702 v.d.

genişletilmesi gerçekleşmeden iktisat sahasında hiçbir başarı sağlanamayacağını belirtiyordu.⁷⁶

Said Paşa'nın malıye alanında en kalıcı icrâatı, hiç şüphesiz, Rumeli ve Anadolu'da geniş bir yol şebekesinin inşasıdır. Ancak yol inşası aslında memlekette ticaret ve ziraatın gelişmesini sağlamak amacını gütmekteyse de bu amaç gerçekleşmemiştir. Çünkü Türk ticaret ve sanayini kalkındıracak her gayretin başarıya ulaşmasını Avrupa iktisadî hakimiyeti önlemiştir. Bu hususta bizzat Said Paşa hayal kırıklığına uğradı ve Türkiye'de vergilerini ödemedен ticaret yapan yabancı tüccarları Osmanlı tüccarlarıyla eşit şartlara tabi kılacak bir 'patent vergisi' getirince, yabancı devletlerin şiddetli müdahalesi karşısında hiçbir sonuç alamadı.

2.2.3. Mülkî Alandaki İcrâatları

Mülkî sahada 'Memurların Terfi ve Tekaüt Kararnamesini çıkartarak'(1883) devlet memurlarının devlet dairelerine sınavla (müsabaka) alınması sağlandı. Tekaüde sevk olunan mülkiye memurlarına ait tekaüt (yardım, emeklilik) sandığı oluşturuldu. Jandarma ve polis teşkilatı yeniden düzenlendi. şehirlerde emniyet ve asayişi artırmak amacıyla, Fransız polis teşkilatı kabul olundu ve 1882'de İstanbul'da ilk polis komiserlikleri kurulmuştur. Güvenliğin ve emniyetin hakim kılınmasına uğraşılmıştır. Kendisi bu konu ile ilgili olarak, Hatıratında, sadârette bulunduğu zaman zarfında asayişin sağlanması konusunda sağlanan başarının kimsenin dikkatini çekmediğini, fakat, 1897'de yayınlanan bir Fransız gazetesinde bunun görüldüğünü ve hizmetlerinden takdirle bahsedildiğini yazar.

1881 ve 1882'de Said Paşa'nın vükela meclisi toplantısında okuduğu ıslâhat projesi, devlet kurumlarının yeniden teşkilatlandırılması için kalıcı teklifler

⁷⁶ Kuran, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleleri, İstanbul, TDV. Yay., s165

içeriyordu.⁷⁷ Mevcut vilayetlerin daha geniş bir vilayet halinde birleştirmek süretiyle yeni bir vilayet idaresi kurulacaktı. Teklif olunan sisteme göre, her vilayet iki liva, dört kaza ve on altı nahiye bölünecekti. Said Paşa bu değişikliğin sebebinin imparatorluk mülkî ve askerî teşkilatları arasında rasyonel bir ahenk kurmak gereğine dayandırıyordu. Asıl maksadının ise, 1864 tarihli Vilayet kanununu tadil ederek, merkez idarenin vilayetleri daha sıkı murakabe etmesini sağlamak olduğu muhtemeldir.

Merkezi idarenin güçlenmesi için bakanlıklarda müdürlükler oluşturuldu, hariciye memurlarının ve katiplerin Fransızca öğrenmesi için Dil Mektebi kurulmuştur. Şûrâ-yı Devlet teşkilatı yeniden düzenlendi, her idare için istatistik yapılması istatistiğin merkezde ve vilayetlerdeki kurumlarda yaygınlaştırılmasına çalışıldı. İstanbul'da su probleminin çözümüne yönelik olarak Terkos Şirketi teşekkül ettirildi. Genel nüfus sayımı birkaç yıl içinde yapıldı. Anadolu ve Rumeli'nde -tam gerçeği yansıtmadığı söylene de- elli bin km yol yapılmıştır.

Evrak hazinesinin (Hicri, 1143 ilâ 1255 yılları arasındaki) evrakları düzenlenmiştir. Yabancı basında devletin aleyhinde yapılan neşriyattan hükümeti haberdar etmek için 'Matbuatı Ecnebiye Kalemi' kuruldu.

Doğu Rumeli'nde 'Cemaati İslâmiyye Riyaseti' tesis, aynı şekilde, Müslümânların doğru bir şekilde İslâm'ı öğrenmeleri için Adalar'a daimi memurlar atanmıştır.

2.2.4. Eğitim Alanındaki İcrâatları

Said Paşa eğitim alanında ciddi ıslâhatlar yapmış bir devlet adamıdır. Said Paşa hayata dönük, hem ferdin hem de devletin menfaatine uygun bir eğitim

⁷⁷ Said Paşa, Hatırat, c 1, s. 202-6

yapılanması düşünüyordu. O ilk ve ortaokulların birleştirilip sekiz yıllık bölge okulları haline getirilmesini düşünmüştür. Bugünkü eğitimcilerimizin ve siyasilerin yeni ve çağdaş bir reform tasarısı olarak uygulamaya çalıştıkları bu sistem, Said Paşa'nın kendi döneminden ancak bir asır sonra uygulanabilmiştir.⁷⁸ 1892 tarihli bir lâyihasında Avrupa ve Amerika'da ki eğitim müesseselerinin, dereceleri ile vermekte oldukları mezuniyet ve ihtisas diplomalarını açıklamakta ve Osmanlı Devleti'ndeki eğitim müesseseleri ile kıyaslamaktadır.⁷⁹

Said Paşa eğitim alanında Alman ilk öğretim sistemine benzer bir sistemi teklif etmiştir. Buna göre; ilk öğretim iki ana bölümde toplanıyordu: a) Çocuk bahçeleri; 4-8 yaş arasındaki çocukların çeşitli eğlence ve oyunlar vasıtasıyla eğitimini sağlayan yerler olarak düşünülmüştür. Said Paşa eğitimci olmamasına rağmen, çocukların ruh ve bedence dengeli yetiştirilmesinin önemini kavramıştır. b) Sıbyan (ibtidai) okulları; 8-14 yaş arasındaki çocukların devam edecekleri yerlerdir. Bunların yanında sanat öğretimine ayrılmış atölyeler açılmasını istiyor. Böylece halkın, pratik amaçlara dönük olan bu okullara daha fazla rağbet edeceğini hesaplıyordu. Altı yıllık iş okulları köylerde ve şehirlerde açılıp ziraat, sanayi ve tekniğe ait bilgilerin okutulmasını öngörüyordu.⁸⁰

Said Paşa, maarif sahasında yeni mektepler açılmasına ayrı bir önem vermiştir. Daha ilk sadâretinde rüşdiyelerin çoğalmışına gayret göstermiştir.⁸¹ Vilayetlerde 119, İstanbul'da 17 rüşdiye açılmıştır. Burada bir parantez açarak rüşdiyelerin sayıları hakkında şu notu düşmeliyiz; Said Paşa'nın Hatıratı'nda belirttiği bu sayı, Osman Ergin tarafından 'zaten İstanbul'da 21 Rüştiye mevcuttu' diyerek inandırıcı

⁷⁸ Kodaman, Bayram, Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Ankara, TTK Yay.,s.83

⁷⁹ Said Paşa, Hatırat, c.I, s.572

⁸⁰ a.g.e, s.572

⁸¹ a.g.e., s.156

bulunmaz. Fakat, B. Kodaman'a göre binası eski olan rüşdiyelerin tamiri veya yeniden yaptırdığı binalara eski rüşdiyeleri taşıması kuvvetle muhtemeldir.⁸² Said Paşa rüşdiyelerle çok ilgilenmiş ve bazı fikirler ileri sürmüştür. Bursa valisi iken, devletçe her kazada bir rüşdiye teşkil edilmesi, öğretmen maaşları vesaire için bir hayli masraf yapıldığı halde; halkın hiçbir maddi yardımda bulunmaması ve hatta çocuklarını dahi okula göndermemesi yüzünden rüşdiyedeki eğitim ve öğretimin yürütülmediğini görmüştür.⁸³ Bu bakımdan rüşdiyelerin yapım ve yönetimi cemaat meclislerine terk edilerek, malî kaynağın ilk önce mahallinden temin edilmesi, eksiğin devletçe karşılanmasını istemiştir.⁸⁴ Bu usûl gerçekleştiği takdirde devletin rüşdiyelere ayırdığı paranın Dârü'l-Fünûn veya 'Mekatib-i Aliye' için harcanması teklif edilmiştir.⁸⁵

Fransızca öğrenimini mecburi hale getirmiştir. Bunun nedeni ise ticarete, ziraate, sanata ve devlet memuriyetine ait çağdaş bilgilerin kolayca öğrenilmesini sağlamaktır. Darü's-Şafaka'nın öğrenci sayısı artırıldı ve öğrencilere yardım tahsis edildi.⁸⁶ Yine 1880 yılında Galatasaray Sultanisi'nde bir saat okutulan Türkçe dersi iki saate çıkarılmış ve 1885 yılında bütün okulların ders programında değişiklikle beraber uygulamaya konulmayan bazı derslerde müfredattan çıkarılmıştır.⁸⁷

Vilayetlerde ve liva merkezlerinde (Bursa, Edirne, Yanya, Çanakkale) idadiyeler açılmıştır.⁸⁸ Maarif hayatında öğretmenin önemini dile getiren bir mazbata Said Paşa tarafından 1882 tarihinde II. Abdülhamit'e sunulmuş, çok kısa zaman

⁸²Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.97

⁸³ Said Paşa, Hatırat, c.1 s.387-388

⁸⁴ a.g.e., s.395

⁸⁵ a.g.e., s.393

⁸⁶ a.g.e., s.395

⁸⁷ a.g.e., s.399-400

⁸⁸ a.g.e., s.156

sonrada on vilayette Darü'l-Muallimin-i Sıbyan açılması irâde buyrulmuştur.⁸⁹ Mülkiye, hukuk, güzel sanatlar, dil okulları açılması için inşaatlarının temelleri atılmıştır. Bayezid Kütüphanesi Said Paşa'nın sadâreti zamanında hizmete açılmıştır. 'Fünun ve Sanayie müteallik asarın tercümesi' için kırk kişilik tercüme kalemi teşkil ettirilmiştir.

Her vilayette birer maarif müdürü ve müfettişi tayin edildi. Maarif hizmetleri için ayrı vergiler alınmaya başlandı. Özellikle idadîlerin açılması ve yayılması 1869 Nizamnamesi ile kararlaştırılmış ve yüksek öğretimin de idadîlere ve rüştiyelere bağlı olduğu kabul edilmişti. Fakat okulların daimi giderleri, gereksiz tesis ve inşaat masrafları bakımından çok miktarda paraya ihtiyaç vardı. Said Paşa buna çare olarak öşrün öşrü nispetindeki vergiyi kaldırmış, bunun yerine 1300 malî yılından itibaren aşarın yedi de biri ve dörtte biri alınıp ve ayrıca müsakkafat vergisinin de yüzde altısının maarife ayrılmasını temin etmiştir.⁹⁰

Said Paşa'nın yüksek öğretimdeki başarısı daha da fazladır. Birinci sadrazamlığında, 1879 ile 1884 arasında, İstanbul'da Malîye, Hukuk, Sanayi-i Nefise, Lisan, Ticaret ve Mühendis Mektepleri bizzat Paşa'nın teşebbüsleri ile açılmıştır. Bu mekteplerin öğretim üyeleri ve müfredat programları yüksek devlet memurluklarına hazırlanan talebelere Batı tarzında eğitim veriyordu. 1859'da kurulmuş ve 1877'de yeniden teşkilatlandırılmış olan Mülkiye Mektebi, vilayetlerden gelen talebeleri barındırmak üzere, 1883'te yatılı bir mektep oldu.⁹¹

Malîye ve Lisan mektepleri birkaç yıl sonra kapandı; fakat, diğerleri gittikçe artan bir sayıda ıslâhatçı aydınlar yetiştirmeğe devam etti. Paşa'nın başlattığı eğitim ıslâhatını kendisinden sonrakiler devam ettirmiş, böylece de idadîyelerden 580 talebe

⁸⁹ Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, s.152

⁹⁰ a.g.e., s.119

mezun olmuştur.Son olarak Said Paşa'nın maarif teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde çok büyük hizmetleri olmuştur. O, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu eğitimin geliştirilmesinde görmüş biri olarak,⁹² Tanzimatçıların yüksek öğrenime önem vermesinin aksine, ilk ve orta öğretim müesseslerinin sayıları çoğaltılmış ve seviyelerinin yükselmesinde büyük gayret sarf etmiştir.

⁹¹ Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul, 1939-43 c III, s.889

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SAİD PAŞA'NIN DEVLET VE TOPLUM ANLAYIŞI

Devletine ve milletine olan bağlılığını her ortamda ifade etmekten, özellikle de Türklük vurgusu yapmaktan kaçınmayan Paşa'nın devlet ve toplum anlayışını Hatırat'ından yola çıkarak aşağıda açıklamaya çalışacağız.

Mensubu olduğu millete ve devlete memurluk döneminde elinden gelen en iyi hizmeti edebilmek için kendini devletine ve milletine adanmış bir kimse olarak gören Said Paşa, hizmetten uzaklaştırılmış bulunduğu zamanlarda da durup dinlenmeden kendisine yeni vazifeler verilmesi için kendisinin ifadesiyle 'başkalarının yaptığı gibi' hiçbir yere başvurmadığını kaydeder. Bir köşeye çekilip orada dinî görevlerini yerine getirmekle, vatanın saadeti ve padişahın millet ve memleket işlerindeki başarısı için sürekli dua etmekle meşgul olmuştur.

Said Paşa, yazdığı anılarında çoğu zaman insana ait durumlardan yola çıkarak devletin durumunu açıklamaya çalışmaktadır. Gerek şahıslar gerekse toplumlar sürekli değişik durumlarla ve sürekli bir değişimle karşı karşıyadırlar. Karşı karşıya bulunulan bu değişim bazen zararlı sonuçlar doğurabilir. Şahıslar kendisine zararı dokunan olayları ber taraf etmesini bilmelidir. Said Paşa'ya göre; aynen şahıslarda olduğu gibi devletlerin sorumluluklarını yüklenenler kişiler de devletlerin karşı karşıya kaldığı kötü durumlara karşı çok daha uyanık olmalıdırlar. Paşa'ya göre hükümet sorumlularından birisinin hatası bütün devlete ve topluma zarar verebilir ve devlete verilen zararların telafisi mümkün dahi olmayabilir. Bunları genel olarak anlatan Said Paşa Osmanlı Devleti'nin kötü olaylarla karşılaştığını, çok zarara

⁹² Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Ankara, AÜEB Fak.Yay., 1985, s.238-39

uğradığını ve artık bu zararların telafisinin mümkün olmadığını belirtir.⁹³ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşamış olan, yıkılışı olmasa da devletin parçalandığı dönem de görevde bulunan Said Paşa'nın devlet ve toplum anlayışını yukarıda ve daha önceki bölümlerde anlatmaya çalıştık şimdi ise yine Said Paşa'nın 'Devlet ve Toplum Anlayışı' nı daha yakından incelemeye çalışacağız.

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kısa Sürede Büyümesindeki Etkenler

Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir aşiretten cihangirlik mertebesine çıkışındaki etkenleri sıralamadan önce insan ömrüyle bir devletin ömrünü karşılaştırır ve aralarında birçok münasebetin ve benzerliğin olduğunu söyler. İnsanın büyümesi, cemiyet içinde iyi bir hayat yaşayıp mutlu olması için gerekli olan sebepleri güzel ahlâk, marifet, bilgi, istikamet, denge üzere yaşamak olarak sıralar.⁹⁴ Paşa, bir kişinin bu özelliklere sahip olması ile cemiyet içinde saadete erebileceği mutluluğu yakalayabileceğini söylerken, ferdin saadate ermesinde kaderin rolünü de göz ardı etmez. Aynı şekilde bir devlet ve toplumun meydana gelmesi, diğer devletler ve toplumlar karşısında yaşayıp kuvvetlenmesi için gerekli olan şartlar aynen devleti ve toplumu meydana getiren insan için gerekli olan şartlarla aynıdır. Said Paşa bir sosyolog değildir; fakat, tarihi bilen, geçmiş devlet ve toplumlar hakkında malumat sahibi bir devlet adamıdır. F.Braudel'in dediği gibi “ Tarih ile sosyoloji aynı kumaşın ters ile yüzü” gibi olduğundan, Said Paşa tarih bilgisiyle sosyolojik bir gerçek olan devletlerin ve toplumların vücuda gelmesi ve kuvvetlenmesi için güzel ahlâklı, bilgili, istikamet ve doğruluk sahibi bireylere gerek duyulduğunu yazar.

⁹³ Said Paşa, a.g.e. c. II,s.98

Selçukluların yıkılması ile, Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren sürekli genişlediğini, bir taraftan İslâm ülkelerinin içlerine, diğer taraftan Bizans'ın içlerine sokulup en zorlu meselelerle uğraşarak nihayet kuruluşundan yüz elli yıl sonra Avrupa'nın ve Asya'nın (Paşa'nın Asya olarak belirttiği coğrafya Anadolu'dur) en güzel yerlerine yerleşmiş ve İstanbul'un fethi ile devlet zirveyi yakalamıştır.

Said Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve yükselişinde kısa zamanda büyük mesafe almasında toplumu biraya getiren bireylerin ve devlet adamlarının sahip olduğu güzel özellikler etkili olmuştur. Öncelikle Osmanlı Devleti çok sağlam, kâvi temellere sahiptir. Memleket idaresinde bilgili, istikamet sahibi, adaletli, sözünde duran, metanet ve sabra sahip idareciler vardı.⁹⁵ Devlet, kuruluşunda bir millettten ibaretken, zamanla yukarıdaki özelliklere sahip idarecilerin sayesinde daha birçok kavim ve millet devletin bünyesine katılmış ve büyük bir askeri kuvvet meydana getirilmiştir. Devlet ve toplum içerisinde fesad ve nifaktan uzak idareciler devlete hizmette birleşmişlerdi. Yetiştirilen birçok bilgili, devlet işlerinde muktedir adamlar sayesinde devlet kuvvetini sağlamlaştırmıştır.⁹⁶ Devlet adalete ayrı bir önem vermiş, adilane yönetim sayesinde kendi içinde birliği sağlayıp güçlendikçe, sair devletlerin nazarında da itibar kazanmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in güzel ahlâklılığı, istikameti ve adaleti sayesinde devlet kısa sürede güçlenmişti. Devletin kuruluşundan itibaren şer'i ilimlere vâkıf, bir çok ehil kişi yetiştirilmiştir. Bu sayede “*memleket akıl, hikmet, adalet, edep ve marifetle idare olunarak terakki etmiştir.*”⁹⁷ Said Paşa bu cümlesinin ispata muhtaç olmayacak

⁹⁴ a.g.e. ,s.419

⁹⁵ a.g.e. s.419

⁹⁶ a.g.e. ,s.419

⁹⁷ a.g.e.s.420

derecede açık olduğunu ve o asırlarda yaşamış devlet adamlarına ve eserlerine bakılmasının yeterli olacağını yazar.

3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çözülüşünü Hızlandıran Etkenler

Çözülmenin başladığı 16.yy'ın son çeyreği ve 17.yy'dan sonraki vakanüvisler ve devlet adamlarında 'altın çağ' olarak niteledikleri klasik döneme bir özlem vardır. Devlet adamları; devletin kötü gidişatı ile ilgili olarak çözüm önerilerini içeren ıslâhat lâyihası yazmalarını isteyen padişahlara ilk olarak 'altın çağ' olarak nitelendirilen klasik dönem uygulamaları hatırlatılmıştır. Eğer ki bu dönemdeki yapılanların aynısı yapılırsa devlet yine eski ihtişamını bulacaktır. Burada bir parantez açarak şunu belirtmemiz gerekir; 'altın çağ' kavramı sadece Osmanlı'nın klasik dönemine atfen ortaya çıkarılmış değildir. İslâm Devleti'nin kurulduğu ve geniş sınırlara yayıldığı dönem olan Hz.Peygamber ve Dört Halife dönemi 'Asr-ı Saadet' olarak nitelendirilir. İslam Dünyası'nda ve Osmanlı'da da bir Asr-ı Saadet arayışı vardır.

Sadrazam Said Paşa'nın da 17.yy ve 18.yy ıslâhatçılarının savunduğu fikirlerin aynısını düşünerek meydana gelen çözülmenin sebeplerini sadece 'altın çağ' olarak adlandırılan dönemin uygulamalarından uzaklaşmada gördüğünü söylemek haksızlık olur. Said Paşa'nın kendisinden önceki ıslahatçılardan farkı Osmanlı Devleti'nin gerilemesinde Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri ve bu gelişmelerin Osmanlı'ya olan etkisini bilmesidir. Fakat Said Paşa, 17.yy ve 18.yy ıslâhatçılarındaki olduğu gibi sorunu ve çözümünü daha çok iç etkenlerde ve dinde aramaktadır. Bireyin bozulması toplumu etkilemekte, toplumun olumsuz özelliklere sahip bireylerden oluşması devletin gerilemesine sebep olmaktadır. Said Paşa'ya göre Osmanlı'nın bir

imparatorluk haline gelmesini sağlayan hangi etkenlerin varlığı ise; gerilemesinde de sayılan etkenlerin yok olması önemli rol oynamıştır.

Said Paşa Osmanlı'nın '*tedenniye*' geçişini Hicri 970 senesi olarak belirtir, bu tarih fetihten yüz yıl sonradır. "*O tarihten beri necm-i ikbâli ufûl etmeğe başladığını*" şimdi ise önemli olanın bu gerilemenin sebeplerinin iyi bilinmesi gerektiğidir.⁹⁸ Said Paşa'ya göre Osmanlı Devleti'nin dağılışı veya gerileyişi için yerli ve yabancı tarih kitaplarında had ve hesaba gelmez sebepler yazılmıştır. Bu sebepler üç ana başlıkta toplanacak olursa şunları yazabiliriz; a) İlmiyenin nizamına, askeriye ve mülkiye kuvvetlerine '*halel*' gelmesi, b) Erkan-ı devlet içinde zuhur eden devlet adamlarının yanlış tutumları, c) Yabancılardan garazkar, kötü niyetli insanların çalışmaları. Said Paşa, yazdığı '*Hatırat*'ında büyük bir imparatorluğun çözülüşü için bu sebepleri yeterli görmez. Kendisi uzun uzun ve misallerle çözülüşün nedenlerini anlatır. Paşa'ya göre '*inhitat*'ın öncelikli sebebi; '*reâyânın gaddar hükkam eline düşmesi, idarecilerin adem-i mülayetleri, devlet memuriyetlerinde yetersiz kişilerin kullanılması, askeri nizamın bozulması, askere ait mahsusatın başka yerlere sarf edilmesi ve bunun sonunda askerler arasında itaatsizliğin zuhur etmesidir.*'

Bu sayılan nedenlerin yanı sıra şahsi garazların artması, devlet idarecileri arasında birbirini çekememe ve makam, mansıp düşkünlüğü nedeniyle devlet çok zarara uğramıştır. İslâm Dininde adalete büyük önem verilmesine rağmen, hükümetler bir zamandan beri adaleti himayeyi ihmal etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü 'çok zor durumdan sorumlu tuttuğu bir grupta bazı din adamlarının saraya kadar girmeleri ve padişahların itimatlarını kötüye

⁹⁸ a.g.e. s.420

kullanarak ‘*mesalih-i ammay-i fetk*’ etmek istemeleri ve kendi adamlarını devlet memuriyetlerine getirmek arzusunda olmaları, bunun sonucunda devlet işlerinde büyük aksaklıklar meydana gelmiştir.⁹⁹ Memuriyetler rüşvetle nâhil adamlara verilmiş ve sonrada bu adamlar verdikleri rüşvetin acısını çıkarmak, harcadıkları parayı kârıyla elde etmek amacıyla reaya zulüm etmeye başlamış, memleket idaresinde hatalar meydana gelmiştir. B. Lewis’in de belirttiği gibi kendinden önceki ıslahatçıların eserlerine çok şey borçlu olan Paşa, kendisinden önceki ıslahatçıların yazdıkları lâyhalarda devletin durumunu anlatırken ortaya koydukları tablonun benzerini ortaya koymaktadır.¹⁰⁰

Said Paşa iyi bir toplumun güzel ahlaklı, dirayetli bireylerden müteşekkil olunacağını anlatır. Yerli ve yabancı tarihçilerin Osmanlı Devleti’nin çözülüşünün sebeplerini dışarıda aramalarına rağmen, Said Paşa sorunun içeride olduğunu, kurdun büyük çınarı içeriden kemirdiğini belirtir.

Said Paşa’ya göre Osmanlı çözülmesi İstanbul’un fethinden bir asır sonra başlamış olup Karlofça Antlaşması bir dönüm noktasıdır. 17. ve 18. yy’da artık Anadolu, Irak, ve daha nice Osmanlı memleketinde halkın itaatsizliğe başlamasıyla Devlet-i Aliye ihtilaf ateşleri içinde yanmıştır. İçte başlayan bu çözülme neticesinde Avusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik devletleri tarafından Osmanlı Devleti hem karadan hem denizden yapılan saldırılar sonucunda imzalanan Karlofça Musahalası ile Devlet-i Aliye’nin ‘inhibit’ı artarak devam etmiş, Kaynarca Muahedesı ile Rusya’ya verilen tavizler, kiliseleri himaye etme ayrıcalığı, Osmanlı Devleti’nin çok zor durumda kalmasına neden olmuştur. Said Paşa’ya göre; Karlofça ve Kaynarca

⁹⁹ a.g.e. s.421

¹⁰⁰ Lewis, Bernard, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s.177

muahedeleri 17. ve 18. asırda yapıldı; fakat, ‘mahsulat-ı seyyiatı’ ciddi olarak II. Mahmud zamanında hissedilmeye başlandı.

3.3. Maarifin Devlet ve Toplum Hayatındaki Önemi

Devlet için gerekli olan üç temel kuvvet; maarif, hüsn-ü ahlâk, adalet olarak belirtildiği gibi bu özelliklere sahip olmak kaydıyla; dirayetli yönetici, itaatkâr asker, dürüst memur devletin kuvvet bulması için gereklidir. ‘Bir devletin irtifai marifet ve istikametle hasıl olur.’ Said Paşa’ya göre bahsedilen bu niteliklerin zayıflamasıyla veya ortadan kalkmasıyla Osmanlı Devleti bir çöküşe girmiştir. Çare bunları ihya etmektir ve araçları maarif ve adliyenin düzeltilmesidir.¹⁰¹

*“Maarif-i umumîye intişar etmedikçe devlet-i aliyeleri umur-u dahiliye ve hariciyesini hüsn idareye muktedir rical, hukuk-u ammeyi hakkıyla hall-ü fasl edecek hükkam, askeri hüsn idare edecek kumandan ve varitadın meb’ni fen-i tedabir-i servete göre imal ve tevsi esbabını gösterecek mal memurî bulamaz ve servet ve saadet ammeye hizmet eden kaffe-i tesisat ve maarif münteşir olmadıkça vücuda gelemmez.”*¹⁰²

Said Paşa; yazdığı lâyhalarda sürekli olarak devletin yükselmesinde bir cihan imparatorluğu haline gelmesinde ‘maarif ve istikamet’ in çok önemli olduğunu aynı şekilde meydana gelen çözülüş, inhitat ve gerilemede de maarifin bozulmasının büyük bir rolü olmuştur. Paşa her şeyin temelinde, devlet işlerinin yoluna girmesinden askeriye’nin kuvvet bulmasına, iyi idarecilerin yetişmesinden, malî alanda ıslâhat yapacak kişilere kadar iyi bir devlet ve devlet idaresinin ancak maarifin yaygınlaştırılmasıyla mümkün olacağını belirtir.

¹⁰¹ Said Paşa, a.g.e. c.I, s.423

Bir devletin güçlü olması için ordusunun nitelikli olması gerektiğini ve bunun da ancak askerin eğitilmesi ile olacağını söyleyerek sözü yine maarifin önemine getirir. Said Paşa, askeriye'nin eğitiminde lisanın şart olduğunu ve bu sayede fûnun-u askeriye'nin terakki edeceğini belirtir. Askeri anlamda tarih yazıcılığına da önem verilmesi gerektiğini, Rusya'nın meydana gelen muharebelerini tarihe geçirmesini örnek gösteren Said Paşa Osmanlı'nın erkan-ı harb heyetinin bunu biran önce yapması gerektiğini belirtir. Memleket idaresinde vali, kaymakam, mutasarrıfların devlet idaresinde lüzumlu bilgileri tahsil etmeleri gerektiğini, bunu yapmadıkları zamanda devlet idaresinde başarılı olamayacağını belirtir. Mülkîyelerin Said Paşa döneminde artmasının en önemli nedeni yetişmiş, gerekli bilgilere sahip devlet memurlarının devlet hizmetlerine kazandırılmasıdır. "Her devletin hüsn-ü idaresi için lazım gelen esbab; kuvvey-i askeriye, idarey-i mülkîye ve kuvvey-i kanuniyenin intizamıdır. Bir devletin kudreti askerinin sayısından ziyade askerinin niteliği önemlidir."

Said Paşa ülkenin ancak ilim ve eğitimle kalkınacağını ifade etmiştir. Fakat sadrazamlık görevlerinde bulunduğu zamanlarda yapmaya çalıştığı ıslahatlar konusunda sürekli kınandığını ve suçlandığını da Hatıratı'nda belirtmiştir. Bazı insanların Paşa'nın yaptığı eğitim alanındaki ıslahatlar konusunda önyargılı olmalarına şu gülünç örneği verir: " *Bir gün ileri fikirli diye tanınan din adamı ve bilginlerinden Ali Haydar Efendi, adeta telaşla yanıma geldi; Hukuk mektebinde Roma Hukuku okutuluyor, haberiniz var mı? Bunu inceletmeli ve derhal menetmelisiniz!... yollu ihtarda bulundu. Kendisine Molla Hüsrev'in (15.yy*

¹⁰² a.g.e. s.423

âlimlerinden) hâlâ bilginlerin elinden düşmeyen eserleri de Roma Hukukunun paralelinde değil midir? cevabını vererek itirazını savuşturdum.”¹⁰³

Devlet işlerinde başta bulunanların vazifelerini yaparken hata yapmamaları, memleket idaresini güzel bir şekilde yapmaları, düşmanlara karşı kuvvet bulmaları ancak marifet kuvvetiyle olacaktır. Maarif, hakimiyetin birinci şartı olup; cehalet ise mahkumiyetin sebebidir. Müslümânların maarife önem vermemesi ‘malum ahvali’ netice vermiştir.

Maarifin önemini uzun uzun anlatan Said Paşa, maarifin tek başına tedenniden kurtuluş için yeterli olmadığını söyler ve *‘erbab-ı maarif hüsn-ü ahlâktan berî oldukça saadetin ilmi dahi kifayet etmez’* diyerek maariften sonra güzel ahlâkın önemini belirtir. Güzel ahlâkın zıttı olan fesad-ı ahlâk; nifak, ayrımcılık ve vatan sevgisinden uzaklaşma, vatanına düşman olma gibi nedenlerden dolayı yaygınlaşır. Eğer bir devlette kötü ahlâkın nedenleri mevcutsa o devletin inhilalinden, dağılmasından korkulur. Bunun için kötü ahlâkın yaygınlaşmaması, devlete sirayet etmemesi için sayılan kötü hasletlerin kaynaklarının kurutulması gerektiğini belirtir. Çözüm olarak memurları irtikaptan men etmeli, devlet aleyhinde hareketler önlenmelidir.

Said Paşa döneminde eğitim kurumları nicelik olarak artmasına rağmen eğitimde nitelik olarak kayda değer bir mesafe alınamadığı¹⁰⁴ söylene de meşrutiyet ve hatta cumhuriyet devirleri münevverlerinin ekserisi onun açtığı mekteplerde yetişmiştir.

¹⁰³ Kutlu, Şemsettin, Sadrazam Said Paşa’nın Anıları, İstanbul, Hür Yay., 1977, s.66

¹⁰⁴ Sakaoglu, “Eğitim Tartışmaları”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi CII., İletişim Yay., s.478 v.d.

3.4. Said Paşa'nın Türk Diline Verdiği Önem

Said Paşa'nın yazdığı lââyihalara ve yaptığı hizmetlere genel olarak bakacak olursak, Paşa'nın devlete ve mensubu olduğu millete hizmet etmekten büyük mutluluk duyduğunu yazdığı hatıralarında tekrarlamaktadır.¹⁰⁵ Paşa'ya göre devlet toplumun hizmetinde olmalıdır, devlet reayı rahat ettirdiği müttedçe halkın bağlılığını kazanır. Buradaki reayadan kastettiği müslümânlardır. Zaten Hıristiyanlar kendilerine ne kadar ayrıcalık gösterildiği ortada iken hâlâ Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya çalışmaktadırlar. Bu yüzden Paşa özellikle Müslümân halkın rahat ettirilmesini, özellikle Anadolu'daki halkın ihmal edilmemesi gerektiğini vurgular.

Said Paşa'nın yazdığı lââyihalarda halkın, devlet memurlarının ve askerlerin devlete itaati üzerinde çok durur. İtaat kelimesini çok kullanmasının nedeni Paşa'nın müntesibi olduğu İslâm Dininde itaat kavramının öneminden olsa gerektir. Zira; hükümdar ve devlet yöneticileri itaati; Allah'ın kendilerine emanet ettikleri reaya sahip çıktıkları zaman yerine getirmiş sayıyorlar, reaya da itaati; Ulû'l-emre ve devlet yöneticilerine bağlılık olarak anlıyor, bunun tersi durumda ise devlet yöneticilerine karşı gelmek Allah'a karşı gelmek sayılıyordu. Bu da Osmanlı Devleti'nde devlet erkanını ve toplumu aynı çizgide tutmaktadır.

Said Paşa; devletin parçalanmasını önlemek için padişaha olan bağlılığın kuvvetlendirilmesi gerektiğini, bunun da eğitimle olacağını söylemektedir. Yine eğitimin bütün sorunların üstesinden gelmek için kullanılabileceğini aksi durumda ise karşılaşılan bütün sorunların kaynağında eğitimin olduğunu vurgulamaktadır.

¹⁰⁵ Said Paşa, a.g.e.,s.6

Daha önceleri Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Hristiyan unsurların kısa zamanda Müslümânlardan maddi yönden ileri gitmelerindeki en büyük faktöründe yine eğitimden kaynaklandığını yazar.

Said Paşa devleti ve toplumu dönüştürmek için araç olarak eğitime ve eğitim kurumlarına çok değer verir. Said Paşa eğitimci değildir. Fakat; çocukların ruh ve bedence dengeli yetiştirilmesi gerektiğine inanmıştır.

Eğitime temelden, günümüz anlamıyla çocuk kreşlerinden başlatarak sıbyan okullarında da çocuklara zanaat öğretilmesi gerektiğine inanması Paşa'yı eğitim tarihinde hatırı sayılır bir konuma yükseltmektedir.

Devletin ekonomik olarak yarar göreceği yetişmiş kalifiye ara elamanı sıkıntısını çözmek ve ziraat, sanayi ve tekniğe ait bilgilere sahip öğrencilerin yetişmesine yönelik sanat öğretimine ayrılmış atölyeler açılmasını istiyordu. Bunun yanı sıra rüşdiyelerin çoğalmasına ve yüksek öğrenim için okulların açılmasını savunuyordu. Bu düşüncelerinin bir kısmını gerçekleştirmiş olsa da bir çok projesi düşünceden ibaret kalmıştır.

Said Paşa Türkçe'ye çok önem verdiğini belirtir ve hatta Galatasaray Sultanisindeki Türkçe ders saatini arttırarak ve Abdülhamit'in Arapça'yı resmi dil olarak kabul edilmesi fikrine karşı çıkarak 'sonra Türklük kalmaz' diyerek Türkçe'ye ve Türk kültürüne büyük hizmet ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰⁶ Said Paşa'nın birçok yerde Türklük vurgusu yapması da İslamcılığın bir devlet politikası olduğu II. Abdülhamit devri düşünüldüğünde Paşa'yı farklı kılmaktadır.

¹⁰⁶ a.g.e., s.399-400

3.5. Said Paşa'nın Malî Islahatlara Verdiği Önem

Said Paşa bir çok sivil, askerî ve idarî konuları Hatırat'ında uzun uzun anlatır ve sonunda sözü kendi deyimiyle '*Devlet-i âliyelerinin mesele-i esasiye-i hayatiyesi, meseley-i maliye'ye getirir.*¹⁰⁷

Devlet memurlarının vazifelerini iyi bir şekilde yapması için devlete düşen görevler vardır. Öncelikle memurların maaşlarında düzenleme yapılmalı, maaşları vaktinde verilmelidir. Görevlerini iyi bir şekilde yapan memurlara mükafat verilmesi gerektiği gibi vazifelerini aksatan veya suiistimal eden memurlara da ceza verilmelidir.

Said Paşa, ödeme şartları makul olduğu ve alınan para verimli yatırımlara harcadığı takdirde, dış borç alınmasına karşı değildi. Malî ıslâhat hususunda, dengeli bütçe yapılması, adil ve titizlikle uygulanan bir vergi sistemi kurulması ve devletin malî işlerinde muasır bir muhasebe sistemi kabul olunması üzerinde ısrarla duruyordu. Daha sonra, Osmanlı dış ticaretinde o zaman mevcut olan açığa dikkati çekiyordu. Çare olarak milli sanayiinin kurulması ve ticaret ile ziraatın gelişmesini gösteriyordu. Ayrıca, bayındırlık işlerinin ıslâhı ve ulaştırma vasıtalarının genişletilmesi gerçekleşmeden iktisat sahasında hiçbir başarı sağlanamayacağını belirtiyordu. Maliye alanında Said Paşa Osmanlı Devleti'nin ihracatının ithalatından az olmasının çok ciddi bir problem olacağını, sanayie önem verilmedikçe hazinenin daha kötü durumlara düşeceğini belirtir. Çözüm olarak malî reformu savunmaktadır.

Ekonomi alanında yapmayı tasarladığı icrâatlar konusunda sürekli yapancı devletler engeline takılan Said Paşa, getirmek istediği 'Patent Vergisi' konusunda da

yabancıların engeliyle karşılaşmıştır. İstatistik bilgisinin önemini, yaşadığı devirde en iyi anlayan bir devlet adamı olan, Said Paşa genel olarak muasır devlet idaresinde, hususi olarak da iktisat hayatında istatistik bilgisini sürekli olarak kullanmıştır. Sadece iktisatta değil maarif alanında istatistik bilgisinin verilerin kullanılmasıdır. Kendi devrinde, teşkil edilen İstatistik Müdürlüğü buna bir kanıttır. İktisat sahasında devletin yaptığı ithalat ve ihracatın yıllara göre istatistiğini yaptığı gibi, devlet kayıtlarındaki evrakların belli dönemler arasının değerlendirilmesi, istatistiğinin çıkarılması ve eğitim alanında da Amerika ve Avrupa devletlerinin yüksek öğrenimlerinin incelenmesi; derece ve müfredatlarının karşılaştırılması bir istatistiğinin yapılması da Said Paşa'nın istatistik bilgisini kullandığı alanlara birer örnektir.

3.6. Mülkî Alanda Yapılacak Islahatların Gerekliliği ve Önemi

1881 ve 1882'de Said Paşa'nın vükela meclisi toplantısında okuduğu ıslâhat projesi, devlet müesseselerinin yeniden teşkilatlandırılması için sağlam teklifler içeriyordu. Said Paşa Abdülhamit'in merkezi güçlendirme siyasetinin yanlış olduğunu ülkeyi merkezden yönetmenin hiçbir faydasının olmadığına inanıyordu. O'na göre bir ülkenin yönetimi için iki yol vardır. Biri ülkeyi merkezden yönetmek, öteki merkeze fazla bağlı olmamaktır. Said Paşa bazı kimselerin kendisinin ülkeyi merkezden yönetmek taraftarı olduğunu zannettiğini belirtir. Oysa kendisi bunu yalanlar. Said Paşa: “ Gerek kişisel tecrübelerim, gerek Osmanlı Devleti'nin günümüzdeki yapısından dolayı ülkeyi merkezden yönetmenin hiçbir şekilde verimli

¹⁰⁷ Said Paşa, a.g.e. c.I, s.433

olmayacağı görüşündeyim.” diyerek bundan dolayı valilere tam yetki verilmesine taraftar olduğunu belirtir.

Said Paşa bu esaslara göre hazırladığı vilayet nizamnamesine göre mevcut her iki eyaleti daha geniş bir vilayet halinde birleştirmek suretiyle yeni bir vilayet idaresi kurulacaktı. Teklif olunan sisteme göre, her vilayet iki liva, dört kaza ve on altı nahiye bölünecekti. Said Paşa bu değişikliğin sebebinin imparatorluk mülkî ve askeri teşkilatları arasında rasyonel bir ahenk kurmak gereğine dââyandırıyor. Asıl maksadının ise, 1864 tarihli Vilayet kanununu tadil ederek, merkez idarenin vilayetleri daha sıkı murakebe etmesini sağlamaktı. Bu ıslâhat projesi vilayetlerde adalet, malîye, eğitim ve bayındırlık hizmetlerinin de geniş ölçüde yeniden teşkilatlandırılmasını planlıyordu. Her vilayet merkezinde bir istatistik dairesiyle mücehhez, nafia ve ziraat müdürlüğü de vazife görecekti. Vilayet merkezlerinde birer üniversite (dar ül-ulûm) ve birer yüksek teknik okulu (dar ül-funûn) açılması da düşünülüyordu. Padişaha sunulan bu teklif uygulamaya konulamadı. Paşa'ya göre eğer vilayet nizamnamesi o zamandan uygulamaya başlansaydı pek çok faydası görülecekti.¹⁰⁸

3.7.Yabancı Devletlerle Yürütülecek Diplomasinin Dayanacağı Temeller

Abdülhamit ve sadrazamı Said Paşa siyasi alanda dış müdahaleyi en aza indirmeye çalışmış, devletin ve toplumun yaralarının sarılması için barış ve tarafsızlığın zorunluluğunu telkin etmiştir. Bu dönemde yürütülen dış politikanın temel argümanları şunlardı; öncelikle bu dönemle ilgili olarak her zaman ifade edildiği gibi basit bir ‘denge siyaseti’nin güdüldüğünü söylemek yanlıştır; uluslar

¹⁰⁸ Said Paşa, a.g.e. s.202-6

arası ilişkilerde kutuplaşmadan uzak durmaya çalışılmış, diplomasiye önem verilmiş, sonu belli olmayan ilişkilere girmemeye özen gösterilmiş, mümkün olduğunca savaştan uzak durulmuştur. Sürekli olarak Avrupa ülkelerine ‘beynelmilel hukuk’u vurgulayan çıkışlar yapılmıştır.

Said Paşa, güçlü olan Hristiyan devletleriyle sadece kendi gücümüzle baş edemeyeceğimizden, bunlarla yerine ve zamanına göre ilişkileri düzenlemek gerektiğine inanıyordu. Görevde bulunduğu sürece devlet meselelerinde bir yandan meseleyi barış yoluyla çözmeye çalışmış bir yandan da gerektiğinde savaşı göze almıştır. Said Paşa sadrazamlık görevinde bulunduğu dönemlerde savaş durumuna geline –örneğin Yunanlılarla olduğu gibi- bir devletle savaş yapılsa ve sonunda bundan Osmanlı’nın galip çıkarsa bile Avrupalı devletlerin yine işe karışarak Osmanlı Devleti’nin yararına bir barış anlaşmasına engel olacaklarını ifade etmektedir.

Sadrazamlık görevinde bulunduğu dönemlerde İslam devletleriyle karşılıklı bağlantılar kurmayı arzu eden Paşa Batı Afrikalıları desteklemek niyetiyle ilk sadrazamlığında Madrit’te büyük elçilik açtırmıştır.

Uzakdoğu ülkelerinden Japonya Said Paşa’nın sadrazamlığı sırasında bir anlaşma yapmak istediğini bildirmişti. 2 Mayıs 1881 tarihinde Petersburg’daki Osmanlı Sefiri Şakir Paşa’dan bir mesaj alınır. Bu mesajda Japonya Devleti’nin bir antlaşma yapmak istediği ve bunun bir suretinin gönderildiği bildirilmektedir. Said Paşa bu antlaşma suretinin, ticarî ve seyr-ü sefain kısımlarının kabul edilebileceğini, ancak hakka mahzar millet maddesinin ise kabul edilemeyeceğini anlatmış ve bunu geçiştirmiştir.

Bu arada bir yıl evvel de yine bir Japon Heyetinin, Avrupa’nın kanunlarını ve sosyal yapısını incelemeye giderken İstanbul’a uğradıklarını ve kendilerini kabul

ettiğini söyleyen Said Paşa : “ Bu doğu devletinin kısa zamanda çok ilerleyeceğini anladım.” demektir.¹⁰⁹

Avrupalı devletlerle olan münasebetlerinde özellikle İngiltere ile olan ilişkilerde bazı yanlışları olduğu da ortadır. Sadrazamlığı sırasında çok sorun yaratan Ermenilerin Avrupalı devletlerin desteğiyle hareket ettiğini bilmesine rağmen; birçok kaynakta siyasî maharet sahibi olduğu belirtilen Paşa; ‘İngiltere; Ermenistan’ın ne özerkliğini ne de özgürlüğünü istiyordu.’ diyerek İngiltere’nin sorunlu bir alan olan bu bölgede düzenli bir yönetim ve ıslahat düşüncesinde olduğunu belirtir. Bizi şaşırtan nokta ise Paşa’nın İngilizlerin Osmanlı’nın lehine böyle çok masum niyetle doğu illerimizde ıslahat yapılmasını istemesi fikrine nereden ulaştığıdır.

Yine Said Paşa İngiliz devlet adamlarıyla yaptığı ıslahat hakkındaki görüşmelerden de Hatıratı’nda bahseder ve özet olarak şunları ifade eder: ‘Eğer biz ıslahat yapmayı sallantıda bırakırsak, Hristiyan uyruklar dikleşecek, bunlara karşı göstereceğimiz sert tepki belki geçici olarak bize güç kazandıracak, fakat sorunun aleyhimizde olacaktır.’ demektir.¹¹⁰

‘Zihinleri açılan Hristiyanların taht-ı idarede tutulması’ gerektiğini belirten Paşa’ya göre Hristiyanlar maarife verdikleri önem sayesinde zihinleri açılmıştır. Osmanlı Devletine karşı, Avrupalıların yardımları ve kışkırtmalarıyla, zamanın ihtiyacatına bakarak gözleri açılan Hristiyanlar okullarını ıslâh ederek ve eğitime önem vererek müslümânlardan servet ve saadetçe çok ileri gitmişlerdir.¹¹¹

Said Paşa lâyhâlarda Hristiyanların devlet memuriyetlerine getirilmesi konusu üzerinde durur. Kendisi yabancıların devlet kademelerine getirilmesine karşı

¹⁰⁹ İlhan, İbrahim, Osmanlı-Japon Münasebetleri, TDV Yay., Ankara, 1989, s.25/ Ayrıca, Said Paşa, Hatırat , c.I, s.35

¹¹⁰ Kutlu, Şemsettin, Sadrazam Said Paşa, Anılar, Hür Yay., İstanbul, 1977, s.30

¹¹¹ Said Paşa, a.g.e. s.425

olmadığını söyler. Hristiyanların ‘ittihâd-ı menaf-i devlet kaidesini’ kabul edenler, yani devletin birliği için çalışıp yukarıda yazılan, vatanın birliği düşüncesine sahip, vatana düşmanlık duyguları beslemeyenler devlet dairelerinde çalışabilirler, memur olarak istihdam olunabilirler. Bunları belirttikten sonra asıl önemli olanın müslümânlardan ‘malumat-ı diplomasi’ye aşına, devlet meselelerinden anlayan memurların çoğalmasına itina gösterilmesi olduğunu vurgular.

Said Paşa, padişaha yakınlığı ile ve mizaç olarak benzemesi gibi özellikleriyle ve politikada muhafazakar bir siyaset izlemesinden dolayı çağdaşları olan devlet adamlarınca eleştirilmiştir. Devletin çözülmeye başladığını özellikle Berlin Kongresiyle kopmaların arttığını gören Said Paşa bunun önlenmesi için adalete önem verilmesini belirtir. Devlet memuriyetlerine Hristiyanların getirilmesine de karşı çıkmaz ama artık hristiyanların uyandığını, zihinlerin açıldığını, Avrupalı devletlerin ve Rusya’nın Balkanlardaki milletleri bir piyon olarak kullandığını uzun uzun anlatır ve sonuçta devlet kademelerinde diplomasiden anlayan müslümânların arttırılması gerektiğini vurgular. Bu düşünceye yönelik olarak Said Paşa’nın öneri ve gayretleriyle II. Abdülhamit döneminde yüksek öğrenimde mülkiye öğrenimi veren okulların açılmasını ve öğrenci sayılarının arttırılıp, okuyan öğrencilere barınma yerleri(yurtlar) ve maddi olarak yardımda bulunulması kararlaştırılmıştır. Said Paşa’nın eğitim alanında yaptığı hizmetlere ‘Said Paşa’nın Maarif Alanındaki İcrâatları’ başlığı altında değinilmişti.

Said Paşa’nın, padişah bile olsa hiç kimsenin zorlamasıyla iş görmediğine en güzel örnek İngiliz elçiliğine iltica meselesidir. Kendisi bu olayı Hatıratı’nda uzun uzun anlatır. u olay hakkında Hatıratı’nın önsözünde ‘bir yabancı elçiliğe başvurup başka bir ülkeye kaçmak, böyle kurtuluş yolu aramak gibi bir duruma düşmüş

olmaktan dolayı da bir insan olarak üzgünüm.’ diyerek üzüntüsünü belirtir. Bu durum yukarıda anlatmaya çalıştığımız devlete ve milletine çok düşkün olan, her durumda bağlı olduğu devlete dualarını aksatmayan Said Paşa portresi ile çelişmektedir. Paşa’yı böyle bir karar almağa yiten nedenler ya çok ağır olmalı ya da Paşa daha önceki anlattıklarında samimi değildir.

Kendisini ne kadar da ‘Türk oğlu Türk, İslam oğlu İslam’ olarak tanıtsa da Said Paşa’nın İngiliz yanlısı bir politika takip ettiği üzere görüşler vardı. İngiliz Hükümetinin O’nu himaye ettiği, hatta İngiliz Elçiliği’ne bu konuda müracaatı olduğu belgelerde yer almaktadır.¹¹²

İngiliz Elçiliği’ne İltica meselesi Hatıratı’nda uzun uzun anlattığı ve bu olayı kaleme aldığı anda ise çok üzüldüğünü belirttiği olay kısaca şu şekilde olmuştur: V. Sadaret görevinden (1312-1313) azlinden bir-iki ay sonra saraya çağrılır. Padişahla görüştüktan bir süre sonra evine gönderilen saray görevlilerinden Ahmet İzzet Bey, padişahın zor durumda olduğunu söyler ve Said Paşa’ya sadrazamlığın da üstünde bir görev teklif eder. “Kendisinin emrine memurlar vereyim. Çit Köşk’ünde otursun, ıslâhat konusunda tasarılar hazırlasın. Zaten bu görevi sadrazamlığın da fevkinde bir görev olacaktır.” Padişah tarafından gönderilen bu teklif, Said Paşa tarafından kabul edilmez. Padişaha hizmet için daha küçük görevlere hazır olduğunu bildirir. Said Paşa’ya padişah tarafından gönderilen başka bir mesajda hiç değilse beş günlüğüne bu görevi kabul etmesi teklif edilir. Said Paşa bu teklif üzerine iyice şüphelenir, çünkü köşkte hapis hayatı yaşayacağına inanmaktadır. İltica meselesinde, Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa, Said Paşa’yı suçlamaktadır: Padişah Said Paşa’ya her iltifatı, makamı ve şöhreti vermiştir; fakat, Said Paşa, padişaha yine de güvenmemektedir.

¹¹² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Said Paşa’ya Dair Vesikalar”, İ.Ü.Tarih Dergisi, c. VIII,s.11-2

İşte Said Paşa'yı şüpheyeye düşüren de budur. Hatta Tahsin Paşa'ya verdiği cevapta: 'Vaktiyle bazıları beni cumhur reisi olmak istemekle suçlamışlardı. Fakat ben, çok daha önceleri bu ülkenin cumhuriyete kabiliyeti yoktur demiş bir kimseyim.' diyerek cumhuriyet hakkındaki görüşlerini de belirtmiştir. 'İngiltere sefaretine müracaat' başlığı altında bu olayları anlatan Said Paşa, bütün savunmalarına rağmen düşmanlarının kendisini dinlemeyeceklerini, bu yüzden kurtuluşun memleketten uzaklaşıp Müslümânların yaşadığı bir yere gitmek olacağı kararına varmıştır. Bu ilticayı bir misafirlik olarak değerlendiren Said Paşa oğlu Ali Namık Bey ile 4 Aralık 1895'te İngiltere'nin İstanbul Sefaretine gider. Burada İngiltere kraliçesinin misafiri olarak ağırlanır. İngiliz elçiliği ise O'nun elçilik vapuruyla İngiltere'ye götürmeyi düşünmüştür.

O günün gecesi olayı haber alan saray, hemen harekete geçmiş ve Hariciye Nazırı Tefvik Paşa elçiliğe gelerek Said Paşa'nın iadesini istemiştir. Gece geç vakitlere kadar bu gelip gitmeler sürdü. Ertesi gün diğer yabancı elçiler de durumla ilgilendiler. Rus elçisi aracılık teklif etti. Said Paşa'nın geri dönmeme konusunda kararlı tutumu üzerine Feraşet Vekili (Mekke ve Medine gibi kutsal yerlerden padişah adına sorumlu olan vekil) elçiliğe geldi ve padişahın her hangi bir baskı ve mahkeme yapılmayacağına dair Kur'an-ı Kerim'e el basarak yemin ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Said Paşa'nın tutumu yumuşadı ve 9 Aralık 1895'te evine döndü. Said Paşa Hatıratında geniş yer verdiği konulardan biri bu iltica olayıdır.¹¹³

İngiliz belgeleri Said Paşa'yı vatansever ve çok zeki bir kimse olduğunu, İngiliz dostu olarak tanındığını, fakat 1896 Ermeni olayları sonunda İngilizlere güvenilmeyeceğini anlayarak Rusya'ya eğilim gösterdiğini yazar.¹¹⁴

¹¹³ Said Paşa, a.g.e ,c.I, s.325-64

¹¹⁴ Ulubelen, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 1982, s.27-8

3.8. Said Paşa'nın Meşrutî Yönetim Hakkındaki Görüşleri

Said Paşa'ya yöneltilen eleştiriler O'nun iktidarı Bâb-ı Ali'den alıp saraya devretmede ve böylece istibdâd rejimine giden yolun açılmasında etkili olduğu noktasında yoğunlaşmaktadır. Kendisi bu konuyla ilgili olarak Hatıratı'nda şöyle söyler: “Benim, iktidarın Bâb-ı Ali'den alınıp saraya devredilmesindeki rolüm konusunda söylenenler mutlak bir yalan ve iftiradır. İşin aslına gelince; ikide bir de bu davayı öne sürüp beni suçlayanlar, acaba Bâb-ı Ali'nin önceki iktidarı neydi, sonra nasıl oldu? Belki bunu bile bilmezler. Malumdur ki eskiden bütün devlet meseleleri sadrazamlık makamından padişaha arz olunur, önemli bütün görevlileri yine sadrazamlar tayin ederdi.” ‘Bâb-ı Ali’den nüfuz ve kudret alındı, hepsi saraya aktarıldı.’ anlamındaki sözler Said Paşa'ya göre kısmen kine ve düşmanlığa, kısmen de sorumluluğu kendi üstlerinden atmaya çalışanlara dönük fasid bir davadır. Yine bu konuyla ilgili olarak Abdülhamit'in Mabeyn Başkatipliğini yapmış Tahsin Paşa, hatıralarında Yıldız Sarayı'nın her konuda tek mercii olmasının, merkezîyet usûlünün Yıldız'a hükümran olmasının, sarayın etrafında özel bir askeri kuvvet oluşturulmasını ve memlekette bir hafiye teşkilatı kurulmasını Said Paşa'nın eseri olarak gösterir.¹¹⁵

Said Paşa'ya yöneltilen en büyük eleştirilerden biri de yukarıda anlatılanlarla bağlantılı olarak II.Abdülhamit'in istibdâd rejiminin uygulayıcısı olmasına gelmektedir. Esasen II.Abdülhamit, hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlere karşı

¹¹⁵ Tahsin Paşa, Abdülhamid Yıldız Hatıraları ,s.27

olmakla beraber, hem Osmanlı İmparatorluğu'nu hem de devlet içinde kendi mevkini kuvvetlendirme aracı olarak gördüğü Batılılaşmaya ve bu yöndeki reformlara, akıllıca seçmek ve uygulamak şartıyla tamamen zıt değildi.

II.Abdülhamit'e ve Said Paşa'ya getirilen diğer bir eleştiri, istibdâd yolunu açan gelişme olarak gösterilen anayasanın ve parlamentonun kaldırılması iddiası olmuştur. Ancak bu iddia; anayasayı ve parlamentoyu nazariyede kalmış organlar olarak askıya alması şeklinde düşünüldüğünde doğru kabul edilebilir.¹¹⁶ Teoride ikisi de Abdülhamit rejiminin sonuna kadar vardı. Yasama gücü olmayan, halk irâdesinden doğmamış olan bir parlamentonun zaten gerçekleştiği yoktu; anayasanın kendisinde bulunan bazı maddeler onu hükümsüz ve gereksiz yapmıştı.

Said Paşa meşrutiyet düşmanı olmakla itham olunmuştur. Gerçekten, o yalnız Kânûn-ı Esâsî'nin hazırlanışı ve tatbiki sırasında değil, kaldırılışında da Sultan Abdülhamit'in davasına hizmet etmiştir. Mithat Paşa'nın liberal siyasetine karşıydı; çünkü bu siyasetin tatbikinin imparatorluğun parçalanmasını hızlandıracağına inanıyordu. Anılarında istibdâd devri sona erdikten sonra II. Abdülhamit dönemini korkulu bir dönem olarak değerlendiren Said Paşa her devrin adamı olduğu şeklinde kendisine yöneltilen eleştirileri haklı çıkartmaktadır. Meşrutiyet döneminde yaşanan rahatlığa örnek olarak kendi anılarının yayınlanmasını gösterir. Paşa, anılarını yazarken bunları, yaşadığı zaman içinde yayınlatabilmenin mümkün olacağını hiç zannetmediğini; çünkü, söz hürriyeti gibi yayın hürriyetine de engel olmanın istibdâd döneminin en belirgin özelliği olduğunu belirtir. Said Paşa, 'zaman denilen şey korkuları da, olayları da değiştirir' diyerek II.Meşrutiyet'in ilanı ile korkuların yok olduğunu, imkansız görünen şeylerin imkana dönüştüğünü yazar.

¹¹⁶ Çetinkaya, Gökhan, "II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", Türkiye Günlüğü, 1999, S 58 ,s.57

Said Paşa kendisinin meşrutiyet idaresine her zaman uygun baktığını ispata çalışmış, ancak halk mücadelesi sonunda kurulmayıp sadece hükümdar tarafından ‘bahşolunan’ Meşrutiyet’in faydasından şüphe ettiğini de açıklamıştır. Daha sonra, Meşrutiyet rejiminin iyi işleyebilmesi için, yeter derecede devletler hukuku ve siyasi tarih bilgisine sahip sağlam tahsil ve terbiye görmüş mebusların varlığına lüzum olduğuna işaret etmiştir. Bütün bu şartların gerçekleşmiş olduğuna Said Paşa 1908 yılındaki yedinci sadrazamlığında kanaat getirmiş olmalıdır ki, Kânûn-ı Esâsî’nin yeniden ilanı husûsunda Genç Türk subaylarının taleplerinin kabulünü Sultan Abdülhamit’e tavsiye etmiştir. Padişah bu tavsiyeye uymuştur. Demokrasi tarihimizde önemli bir yere sahip olan I.ve II.Meşrûtiyet Hareketleri Said Paşa’nın sadrazamlıkları zamanında olmuştur.

SONUÇ:

Sorunlara köklü çözümler getirilmemiş olursa da Said Paşa'nın sadaret yılları Tanzimat döneminin devamı niteliğinde aktif bir değişme ve reform dönemi idi. Padişah ve sadrazamı II.Abdülhamit kendinden önceki hükümdarlar ve devlet adamları sırasında başlatılmış veya tasarlanmış pek çok şeyi bu dönemde tamamlamışlardır. Tanzimat rejimleri ile terk edilir hale gelen merkezîyetçilik, Abdülhamit'in istekleri doğrultusunda Sadrazam Said Paşa tarafından kesintisiz bir istibdâd ile birlikte uygulamaya konulmaya başlanmıştır.

Klasik dönem devlet adamlarının yazdığı lâyhalarda dile getirdikleri çözüm önerileri ile Said Paşa'nın ifade ettiği çözüm önerileri arasında pek bir fark bulunmamaktadır. Said Paşa'nın padişaha sunduğu veya çeşitli yollarla ifade ettiği, devletin sorunlarına karşı çözüm önerileri Paşa'nın devlet ve toplum anlayışını ortaya koymaktadır. Islahatçı devlet adamalarında olduğu gibi Said Paşa'da da öncelikle kişiler ele alınmaktadır. Kişilerin işlerini iyi yapması, dürüst olması gerektiği ifade edilmektedir. Rüşvet, iltimas gibi devleti içeriden çürüten kötü ahlakî özelliklerin ortadan kalkması için Paşa, dinin ortaya koyduğu yaptırımları dile getirmekte; fakat, kişileri bu tür yanlışlıkları yapmaya iten ekonomik nedenler üzerinde pek durmamaktadır.

Said Paşa, yazmış olduğu layihalarda ordu teşkilatını düzeltmek için mâlî ıslâhat, özerkliğe doğru eğilimleri dizginlemek için merkez ve eyalet idarelerinde mülkî ıslâhat, müslümânların padişaha bağlılığını kuvvetlendirmek için de eğitim ıslâhatını savunmuştur. Bu cümleler Said Paşa'nın devlet ve toplum anlayışını özetler niteliktedir.

Said Paşa görevde bulunduğu sürece II. Mahmud zamanından beri başlamış olan yeni Batı uygarlığının ekonomik etkilerini önlenmeye çalışmıştır. Fakat bunlar bu dönemde daha da genişlemiş ve derinleşmiştir. Çağdaşlaşmaya karşı olan bütün direnmeleri boşa çıkaracak güçte iki önemli sonuç Abdülhamit ve Said Paşa'nın yönetimleri zamanında ortaya çıktı. Birincisi, Osmanlı dış borçlarının ödenmesi güçlüklerinin 1875'te yarattığı bunalımdan daha öteye gitmesiyle, 1882'de Said Paşa'nın borçların ödenmesine karşılık alacaklılar adına çalışacak Düyûn-ı Umûmiye idaresini kurması olmuştur. İkincisi, bunun arkasından Avrupa sermayesinin doğrudan doğruya yatırım alanına akmasıdır. Avrupa sermayesine yatırım ve işletme imtiyazları verilmesi dönemi böylece başladı. Osmanlı ülkelerinin ve devletinin ekonomisi iyiden iyiye Avrupa bankerlerinin ve sermaye şirketlerinin eline geçiyordu. Avrupa sermayesinin doğrudan doğruya Osmanlı ülkesine akması tabîî olarak Osmanlı-Türk toplumu üzerine de etkiler yapmaya başladı. Rejim, toplumu dış dünyaya karşı kapamaya çalışırken, dış dünyanın kendisi gelip bu toplumu etkileyecek duruma geçiyordu. Bu etkilerin niteliği, genişliği, derinliği, yerden yere değiştiği gibi, toplum sınıf ve tabakalarına göre de değişiyordu. Bu toplumsal yapı değişikliklerinin çağdaş Avrupa uluslarının doğuşuna benzer bir dönüşüm olmamakla birlikte, birçok geleneksel müesseselerin, tutumların, alışkanlık ve zevklerin çözülüşü üzerine etkileri olmuştur.

Said Paşa'nın önem verdiği öncelikli konu eğitim olmuştur. İniş-çıkışlarla dolu sadaret hayatında yapmayı planladığı ve gerçektende pratiğe döktüğü işler genelde eğitim alanında olmuştur. II. Abdülhamit döneminde eğitimde nicelik yönüyle büyük değişimin yaşanmasına, yeni okul binalarının yapılmasına, öğrenci sayılarında büyük artışın olmasına rağmen; ne yazık ki eğitimin niteliğinde gözle görülür bir değişim

yaşanmamıştır. Said Paşa'nın eğitimin nicelik yönüyle değişmesinde büyük katkısı olmuştur. Nitelik konusunda bazı projeler ortaya koymuşsa da ya görevden alınmış ya da padişahın engeline takılmıştır. Said Paşa eğitim alanında ciddi ıslâhatlar yapmış bir devlet adamıdır. Paşa'yı eğitim tarihinde farklı kılan hayata dönük, hem ferdin hem de devletin menfaatine uygun bir eğitim yapılanması düşünmesi olmuştur. Said Paşa'nın eğitim teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde çok büyük hizmetleri olmuştur. O, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu eğitimin geliştirilmesinde görmüş biri olarak, Tanzimatçıların düştükleri hatayı tekrarlamamış, Tanzimatçıların yüksek öğrenime önem vermesinin aksine, ilk ve orta öğretim müesseslerinin sayıları çoğaltılmış ve seviyelerinin yükselmesinde büyük gayret sarf etmiştir.

Said Paşa gerçekleştirmeye çalıştığı projelerinde ya padişahın vehmine takılıyor ya da yabancıların engeli ile karşılaşılıyordu. Açtırmayı düşündüğü üniversite (Darülfünun-i Şahane) için öncelikle padişahı ikna etmesi, saltanatına bir zarar gelmeyeceği güvencesi vermesi gerekmiştir. Yine hukuk sahasında yapmaya çalıştığı düzenlemeler, kapitülasyonlarla kendilerine tanınmış adli ayrıcalıkları sınırlandırıyor düşüncesiyle Batılı devletlerce tepki görmüştür.

Said Paşa muhafazakar bir devlet adamı olması yönüyle eğitim alanında Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri takip etmeye çalışmışsa da ilk eğitim alanındaki dinsel ve geleneksel havada yetişen gençler, orta eğitimde o havanın karşıtı olan bir eğitim havasıyla karşılaşılıyordu. Orta ve yüksek eğitimde yukarıda bahsedilen dış dünyanın etkileri hissedilmiştir. Türk çağdaşlaşması üzerine yazılan birçok eserde belirtildiği gibi, II. Abdülhamit döneminde basında sansür vardı ama siyasi konularda var olan sansür kültürel ve sosyal konuları kapsamıyordu. 19. yy.'da Avrupa'da bilimsel çalışmalarda yaygınlık kazanan pozitivist düşünce kültürel ve

sosyal alanlara da yayılmıştı. Pozitivist düşünce basın yoluyla Osmanlı toplumunu da etkilemiştir. İşte; orta ve özellikle yüksek öğretimdeki öğrenciler, ilk eğitimde öğrendikleri dinî ve dine ait öğretileri sorguluyor, ikna edici cevaplar alamayınca kafalarda karışıklık meydana geliyordu. Bu karışıklık yüksek öğretimdeki bir öğrencide daha da sarsıcı oluyordu. Bu yüzden rejime karşı ilk tepkiler Tıbbiye ve Harbiye’de patlak vermiştir. İlk devrimci zümreleşmeler, hatta ilk gizli devrimci parti bu iki çevrede kurulmuştur. Yüksek okullarda eğitim, padişaha sadakat ve ubudiyet ruhunu aşılacak biçimde yönlendirilmekte, hatta öğretmenler ve öğrenciler maaş ve yardımlarla memnun edilmekle birlikte bu onları asileştirmekteydi.

II.Abdülhamit dönemi siyasal ve resmi görünüşünde bir durgunluk ve karanlık dönemi gibi gözüktüğü halde, bu görünüşün arkasındaki değişimler, hatta, yenilikler durmamıştır. Tanzimatla birlikte başlayan ikilikler de ilerlemekte, derinleşmektedir. Abdülhamit çağı, dışındaki durgun gözüken karanlık bir su birikintisine benzediği halde, dibinde gelecek bir fıskırışın akıntıları gizli gizli birikiyordu.

Paşa’yı farklı kılan özelliklerin başında İslamcılık politikasının devlet politikası haline geldiği bir dönemde, II.Abdülhamit döneminde, Türklüğe ve Türkçe’ye verdiği önem gelir. Padişahın Arapça’yı resmî dil olarak kabul edilmesi fikrine karşı çıkarak ‘sonra Türklük kalmaz’ ifadesi oldukça önemlidir. Ayrıca Paşa’nın birçok yerde Türklük vurgusu yapması, Türk milletine hizmeti büyük bir onur olarak görmesi, kendini Türk oğlu Türk, İslam oğlu İslam olarak tanıtmaları ve özellikle de ‘Küçük Asya’ tabir ettiği Anadolu’ya önem vermesi, bir çok okulu buralara yapması Said Paşa’yı farklı kılan özelliklerdendir.

Türk olmaktan iftihar duyduğunu sırası geldikçe söylerdi. Said Paşa'nın sahih Türk soyundan olmakla gurur duyması Türk politikasında bu temanın ilk görünüşlerinden biri olması bakımından ilginçtir. 26 Ekim 1896 günü padişahın Paşa'yı getireceği Sadâret makamı için kendisinden 'sadakat senedi' istediğini söyleyen Kamil Paşa'ya, Said Paşa; devletin bekası için çalışmanın her Türk'ün görevi olduğunu, kendisinde birkaç asırlık geçmişi belli bir Türk ailesine mensup olduğunu söyleyerek bu teklifi rededer. Said Paşa mensubu olduğu Türk milleti ve devletine en iyi hizmeti verebilmek için kendisini adadığını kaydediyor.

Said Paşa'yı tarafsız olarak değerlendirmek için en doğru ölçü, padişahın güç bir durumla karşılaşınca hemen onu iş başına getirmesidir. Said Paşa II.Abdülhamit'in devrinde yedi defa sadâret makamına geçmiş ve uzun zaman devlet işlerinin çevrilmesinde ve yürütülmesinde rol oynamıştır. II.Abdülhamit, Paşa için şunu söylemektedir: “ Osmanlı Devleti'nde O'nun gibi âlim siyasî yoktur.” II.Abdülhamit'in onu tercih etmesinin sebebi Said Paşa'nın güçlü bir devlet adamı olmasından mı, yoksa mizac olarak kendisine çok yakın görmesinden midir bilinmez. Said Paşa'nın ölümünden sonra en çok eleştirilen yönü iç ve dış siyasette muhafazakar bir tutum sergilemiş olmasıdır. 1908 yılındaki Genç Türk inkılabından sonra yazdığı 'Hatırat'ında, Said Paşa, Abdülhamit saltanatında takip ettiği siyaseti savunmuştur. Çeşitli etnik cemaatlerin kaynaşmasından bir Osmanlı milleti yaratmak gayesi güden Osmanlılık siyasetinin başarısızlığa mahkum olduğunu anlayan ilk Türk devlet adamlarından birinin Said Paşa olduğunu söylemek mübalağa olmaz. O imparatorluk Müslümân teb'asının Padişah ve halîfeye bağlılığını kuvvetlendirmek esasına dayanan bir siyasete taraftardı. Böylece, siyasi bir doktrin olarak başarıyla uygulanabilecek bir İslâmcı ideoloji tesbit etmiş bulunuyordu. Sultan Abdülhamit

bunu tasvip etti; fakat, sonraları daha geniş bir programı, Panislâmizm'i seçti. II.Abdülhamit'in güttüğü dinî temellere dayanan siyaseti -Pan-İslâmcılığı- ne Rus Slavmizmine karşı bir politika, ne de bütün dünya müslümânlarını birleştirecek bir hayaldi. Realist bir politikacı olan II.Abdülhamit'in Pan-İslâmcılığı, Arap şeyhlerine, Mehdilere, Mısır Hidivlerine, Mısır ve Suriye, Arap ve Yemen'de ortaya çıkan ayrılıkçı akımlara karşı çevrilmiş bir Pan-İslâmcılıktı.

Gerçekte, Said Paşa Osmanlı sınırları dışında yaşayan Müslümânlarla birleşmeği tasarlamamıştır. 31 Ağustos 1880 tarihli lâyihasında "Asya Müslümânları"nın kaderiyle ilgilenmişti; bu tabirle de Anadolu Müslümânlarını kastetmiştir. Nitekim, Osmanlı İmparatorluk ordularının başlıca ikmal kaynağı olmuş olan "Anadolu ahalisi"nin tükenmesini önlemek lüzumuna işaret etmiştir. Anadolu Müslümânlarına karşı duyduğu ilginin bir delili de, sadrazamlıkları zamanında acilen rüşdiye ve idadiye mekteplerinin çoğunun Anadolu'da inşa olunmasıdır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğunu kuvvetlendirmenin bir yolu olarak, yatırımların Anadolu'ya yapılmasını ehemmiyetle belirtmiştir. Cumhuriyet dönemi aydınlarının birçoğu O'nun gayretleri açılan okullarda öğrenim görmüşlerdir.

Said Paşa'nın yaptığı ıslâhatlar, aslında Tanzimat Döneminde yapılanların devamı niteliğindedir. Gerçekleştirdiği ıslâhatlardan birçoğu daha önceki zamanlarda planlanmış veya tasarlanmıştır. O'nun özelliği bu plan ve tasarıları daha sistemli olarak gerçekleştirmiş olmasıdır.

ÖZET

Said Paşa, yazmış olduğu layihalarda ordu teşkilatını düzeltmek için mâlî ıslâhat, özerkliğe doğru eğilimleri dizginlemek için merkez ve eyalet idarelerinde mülkî ıslâhat, müslümânların padişaha bağlılığını kuvvetlendirmek için de eğitim ıslâhatını savunmuştur. Bu cümleler Said Paşa'nın devlet ve toplum anlayışını özetler niteliktedir.

Sorunlara köklü çözümler getirilmemiş olursa da Said Paşa'nın sadaret yılları Tanzimat döneminin devamı niteliğinde aktif bir değişme ve reform dönemi idi. Padişah ve sadrazamı II. Abdülhamit kendinden önceki hükümdarlar ve devlet adamları sırasında başlatılmış veya tasarlanmış pek çok şeyi bu dönemde tamamlamışlardır. Tanzimat rejimleri ile terk edilir hale gelen merkezîyetçilik, Abdülhamit'in istekleri doğrultusunda Sadrazam Said Paşa tarafından kesintisiz bir istibdâd ile birlikte uygulamaya konulmaya başlanmıştır.

Said Paşa görevde bulunduğu süreç II. Mahmud zamanından beri başlamış olan yeni Batı uygarlığının ekonomik etkilerini önlenmeye çalışmıştır. Fakat bunlar bu dönemde daha da genişlemiş ve derinleşmiştir.

Said Paşa'nın önem verdiği öncelikli konu eğitim olmuştur. İniş-çıkışlarla dolu sadaret hayatında yapmayı planladığı ve gerçekten de pratiğe döktüğü işler genelde eğitim alanında olmuştur. II. Abdülhamit döneminde eğitimde nicelik yönüyle büyük değişimin yaşanmasına, yeni okul binalarının yapılmasına, öğrenci sayılarında büyük artışın olmasına rağmen; ne yazık ki eğitimin niteliğinde gözle görülür bir değişim yaşanmamıştır. Said Paşa eğitim alanında ciddi ıslâhatlar yapmış bir devlet adamıdır. Paşa'yı eğitim tarihinde farklı kılan hayata dönük, hem ferdin hem de devletin menfaatine uygun bir eğitim yapılanması düşünmesi olmuştur. Said Paşa'nın eğitim

teşkilatının kuruluş ve gelişmesinde çok büyük hizmetleri olmuştur. O, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu eğitimin geliştirilmesinde görmüş biri olarak, Tanzimatçıların düştükleri hatayı tekrarlamamış, Tanzimatçıların yüksek öğrenime önem vermesinin aksine, ilk ve orta öğretim müesseslerinin sayıları çoğaltılmış ve seviyelerinin yükselmesinde büyük gayret sarf etmiştir.

ABSTRACT

In his proposals, Said Pasha has suggested fiscal reform to order army organization, civil reform at the central and province governments to control tendencies toward autonomy, education reform to strengthen Muslims' connection to padishah too. These clauses summarize Said Pasha's perspective of state and society.

Said Pasha's period of being Grand Vizier was a period of active changing and reform as a continuation of Tanzimat Era in spite of no radical solutions to problems. Padishah Abdülhamid II and his Grand Vizier has completed a lot of things started or planned by previous rulers and state men at this era. Centralizm which was abandoned by Tanzimat regimes was started to apply with an interrupted despotism by the Grand Vizier Said Pasha in the direction of the requests of Abdülhamid. While his period.

Said Pasha has tried to prevent economic effects of new civilization of West started at the time of Mahmut II. However, these have extended and gotten deep more at this period. Before all else education was important for Said Pasha. His works planned and applied by him during his period of being Grand Vizier which fulfilled with descent and ascents were about education in general. In spite of big changes in quantity in education, constructing of new school buildings, big increases at the number of students in the period of Abdülhamit II, unfortunately there was no visible changing at the quality of education. Said Pasha is a statesman who made serious reforms in the field of education.

His difference was his thought about an education structure fitting both interest of individual and the state. He had many services about developing and

founding of the education organization. As a person who perceives education as the salvation of Ottoman Empire, he has not repeated mistakes of Tanzimat statesman, in opposition to giving importance to higher education by Tanzimat statesman, he has increased number of education institutions and tried hard to increase their levels.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih Musahabeleri, İstanbul, 1339
- Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, İstanbul, Kültür Koleji Yay., 1993
- Bayur, Hilmi Kamil, Kamil Paşa, Ankara, 1946
- Berkes, Niyazi, Türk İktisad Tarihi, İstanbul, Doğu-Batı Yay., 1978
- Berkes, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul, Bilgi Yay., 1975
- Cem, İsmail, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, Can Yay., 14.bas., İstanbul, 1999
- Çavdar, Tefvik, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, Ankara, İmge Yay., 1995
- Danışmend, İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronoloji, İstanbul, 1955
- Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C III, İstanbul, 1943
- Findley, Carter V, Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâb-ı Âli 1789-1922, İstanbul, İz Yay., 1994
- İlhan, İbrahim, Osmanlı-Japon Münasebetleri, TDV Yay., Ankara, 1989
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, İstanbul, 1953
- İnalcık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul, Eren Yay., II.Bas., 1996
- Karal, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C VIII, Ankara, 1962
- Kodaman, Bayram, Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi, Ankara, TTK Yay., 1991

- Kuran, Ercüment, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, Ankara, TDV Yay.,1994
- Kutlu, Şemsettin, Sadrazam Said Paşa, Anılar, İstanbul,Hür Yay.,1977
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu,Ankara,TTK Yay., 2000
- Mahçupyan, Etyen, Osmanlı'dan Postmoderniteye, , 2.bas.,İstanbul,Yol Yay.1997
- Mardin, Şerif, Türkiye'de Din ve Siyaset, 3.baskı,İstanbul,İletişim Yay.,1993
- Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, 6.baskı,İstanbul,İletişim Yay.,1999
- Türk Modernleşmesi,8.baskı,İstanbul,İletişim Yay.,2000
- Mc Cullgh,Francis, Abdülhamit'in Düşüşü (çev.Nihal Önal),İstanbul,1990
- Meriç,Ümit, Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü, Timaş Yay.,İstanbul, 2002
- Ortaylı,İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,İstanbul, Hil Yay.1995
- Osmanlı Medeniyeti Tarihi I-II (Editör;E.İhsanoğlu),IRCICA Yay.,İstanbul,1999
- Osmanlı Devleti Tarihi I-II (Editör; E.İhsanoğlu),IRCICA Yay.,İstanbul, 1999
- Öz, Mehmet, Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları,Dergah Yay.,İstanbul, 1997,
- Özcan,Azmi, Pan-İslâmizm, 1,TDV Yay., İstanbul,1992
- Pakalın,M.Zeki, Son Sadrazamlar ve Başvekiller, İstanbul, 1948
- Pamuk, Şevket, Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), İstanbul,1988
- Said Paşa, Gazeteci Lisanı, İstanbul, 1327
- Sakaoğlu,Necdet, Bu Mülkün Sultanları,İstanbul,Oğlak Yay., 1999

- Say,Ömer, Milli Devlet Kültürü, Kaknüs Yay., İstanbul, I.bas.1998
- Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,İstanbul,İletişimYay.,1983
- Tekeli,İlhan-Selim İlkin, Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemi'nin Oluşumu ve Dönüşümü, Ankara,TTK Yay.,1993
- Tunaya,T.Zafer, Türkiye'de İslâmcılık Cereyanı,İstanbul, 1963
- Turhan, Mümtaz, Kültür Değişmeleri, İstanbul,MEB Basımevi,1969
- Türkgeldi,A.Fuad, Görüp İşittiklerim, Ankara, 1951
- Ulubelen, Erol, İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye, İstanbul, 1982
- Unat,F.Reşit, Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış
Ankara, 1961
- Ülken,H.Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,İstanbul,Ülken Yay.1992
- Ziyaoğlu,Rakım, İstanbul Kadıları,Şehreminleri,Belediye Reisleri ve Partiler
Tarihi 1453-1971 İstanbul,1971
- Makaleler:**
- Çetinkaya, Gökhan, II. Abdülhamit Rejimine Yeniden Bakış, Türkiye Günlüğü,
1999, S 58
- Deringil,S., II Abdülhamit'in Dış Politikası, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye
Ansiklopedisi,C. II. 1983
- İhsanoğlu, Ekmelettin, Darülfünun Tarihçesine Giriş, Belleten, C LVII, S.218
- Kuran, Ercüment, Said Paşa, İslam Ansiklopedisi C 10, MEB Kitapları,
Eskişehir, 1997
- Kazgan, Haydar, Düyûn-ı Umûmiye, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye
Ansiklopedisi, CII. İletişim Yay.1983

Mutluçay,Halil, Düyûn-ı Umûmiye ve Reji Soygunu Belgelerle Türk Tarihi, 1967, C.2

Mutluçay,Halil, Dünkü ve Bugünkü Yüksek Öğrenim Sorunları, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,1967,C 10

Özcan, Azmi, Said Paşa, Yaşantılarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, YPK Yay., İstanbul, 1999

Sakaoğlu,Necdet,Eğitim Tartışmaları, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi CII., İletişim Yay.,

Uzunçarşılı,İ. Hakkı, Said Paşa'ya Dair Bazı Vesikalar, Tarih Dergisi, VIII

-----, "1908 Yılında II.Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", Belleten, C.2, S.77-80, Ankara, 1956

Hatıra Kitapları:

Ali Said, Saray Hatıraları-Sultan Abdülhamit'in Hayatı(Haz.A.Nezih Galitekin), İstanbul, Nehir Yay., 1994,

Bozdağ,İsmet, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri,İstanbul,Pınar Yay.,1995

Okyar,Fethi, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul,1980

Said Paşa, Hatırat I-II-III, İstanbul,1328